

UNIVERZITET U SARAJEVU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA HISTORIJU

ANTISEMITIZAM U NJEMAČKOJ 1933-1939.

(Završni magistarski rad)

Mentor: Prof. dr. Zijad Šehić

Kandidat: Rahmana Pamić

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

1. Uvod	3
2. Šta je antisemitizam?	7
3. Demonizacija Jevreja kroz stoljeća	12
4. Ideološke osnove antisemitizma u nacističkoj Njemačkoj	18
5. Njemačka prije dolaska nacista na vlast	24
6. Hitlerov režim.....	33
7. Od Nimberških Zakona do Kristalne noći.....	47
8. Kristalna noć kao uvertira u holokaust	57
9. Posljednji koraci do uništenja.....	63
10. Zaključak	65
BIBLIOGRAFIJA	67

1. Uvod

“Da bi zlo trijumfovalo, potrebno je da dobri ljudi ne učine ništa.”

Kada bi se čitav svijet posmatrao u kontekstu patnji i stradanja, postoji velika vjerovatnoća da bi se Jevreji našli na vrhu liste zbog svoje tužne sudbine. Često se može čuti izjava koja glasi da je mržnja prema Jevrejima stara koliko i svijet. Nažalost, prošlost je to na neki način i potvrdila. Od antike, preko srednjeg vijeka pa sve do modernog doba Jevreji su bili žrtve progona i uništenja. Najizraženiji oblik mržnje bio je u vidu vjerskog antisemitizma kojim su Jevreji predstavljeni kao neprijatelji Boga. Stoljetna izgradnja svijesti o Jevrejima kao najvećoj svjetskoj opasnosti, svoj vrhunac je dosegla tokom Drugog svjetskog rata sa glavnim žarištem u Njemačkoj, koja je tada bila pod vladavinom Hitlera.

Glavno oruđe kojim su nacisti regrutovali hiljade Nijemaca bila je politika antisemitizma. Označavajući neprijateljstvo na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi, antisemitizam počiva na neopravdanoj mržnji prema Jevrejima. Prisustvo antisemitizma na evropskom tlu seže duboko u prošlost. Mnogi zakoni usmjereni protiv jevrejskog naroda su bili upravo plod antisemitske tradicije. Početkom 20. stoljeća, u vrijeme jačanja nacionalizma širom Evrope, antisemitizam je posredstvom mita o arijevske rasi, postao dio evropskih nacionalizama. Kao već postojeći oblik društvenog uvjerenja, antisemitizam je preuzet i razrađivan od strane nacionalsocijalističkog režima koji je koristio sve moguće prilike da Jevreje proglasi krivim za sva zla koja su pogodila njemački narod. Dolaskom Hitlera na vlast, antisemitizam je dostigao najveće razmjere i postao prihvaćen od strane velikog broja ljudi. Javnim promovisanjem antisemitizma, nacistička ideologija doprinijela je razvoju događaja koji će u konačnici imati milionske žrtve.

U vremenu kada su antisemitizam i drugi oblici diskriminacije u porastu, govoriti o ovoj temi može biti od ključne važnosti za identificiranje i sprečavanje istog. Kao pojam antisemitizam je uvijek vezan uz nepoznavanje i nerazumijevanje jevrejske religije i tradicije. Upravo to je izazivalo strah koji je često bio glavni pokretač pogroma i mržnje spram jevrejske zajednice. Definicija i razvoj antisemitizma važni su u sagledavanju prošlosti mržnje prema Jevrejima.

Izvora i historiografskih djela za ovaj period prošlosti zaista ne manjka, posebno kada se uzme u obzir koliko je sama ličnost Hitlera izazivala interesovanje brojnih naučnika željnih da shvate zašto je mrzio Jevreje. Međutim, potrebno je istaći da sama tema antisemitizma nije obrađena u mjeri kojoj zaslužuje. Više je djela koja samo usputno spominju problem antisemitizma nego onih koji se isključivo bave ovim pitanjem. Upravo zbog te činjenice u radu su korištena djela koja su fokusirana na druge uopštene teme poput Drugog svjetskog rata i događaja koji su uslijedili kasnije. U želji da se razumije antisemitizam koji je bio prisutan tokom Hitlerove vladavine, kao primarni izvor nezaobilazna je Hitlerovo djelo *Mein Kampf*. U spomenutom djelu do izražaja dolazi Hitlerov antisemitizam i srž nacističke ideje o nadmoći rasa.

Vrijedi istaknuti nekoliko autora čija su djela bila ključna u pisanju ovog rada. U prvom redu treba spomenuti autora Roberta Vistriča, koji je u svome djelu o Hitleru i holokaustu dao odličan uvid u korijene njemačkog antisemitizma. Istražujući kontekst i događaje koji su doveli do holokausta on povlači vezu između dugogodišnjih društvenih pretpostavki o Jevrejima i kasnijih događaja. Donoseći jednu svježinu, govori o raspravi između funkcionalista i intencionalista smatrajući da funkcionalističke ideje teže da normalizuju nacizam. Vistrič ispituje dugu evropsku prošlost nasilja nad Jevrejima, te razmatra snage koje su oblikovale antisemitizam i Hitlerovu vjeru u sopstvenu nadmoć. Posebnost ovog djela ogleda se u tome što je jasno, sažeto i veoma lahko shvatljivo i onima koji nisu dublje upoznati s prošlošću antisemitizma.

U izučavanju antisemitizma nezaobilazno je djelo Hane Arent *Izvori totalitarizma*, u kojem su razrađeni razni elementi totalitarne vladavine. Za ovu temu je posebno značajan prvi dio knjige koji se odnosi na razvoj i širenje antisemitizma u Evropi u 19. stoljeću, uzimajući u obzir status Jevreja u procesu nastanka nacionalnih država. Razvoj antisemitizma u Njemačkoj u periodu između 1933. i 1939. godine, nemoguće je odvojiti od same ličnosti Hitlera, pa je stoga u radu korišteno djelo britanskog historičara Alana Buloka koje predstavlja prvu veliku historijsku biografiju nacističkog vođe objavljenu 1952. godine.

Cilj istraživanja teme je odrediti ulogu i uticaj antisemitizma na razvoj nacističke politike. S obzirom na to da tema obuhvata vremenski period od 1933. do 1939. godine, ona zahtijeva sagledavanje šireg konteksta, te je za razumijevanje iste bilo neophodno

dublje istraživanje prošlosti antisemitizma. Učenje o antisemitizmu moglo bi se fokusirati na izgradnju svijesti o tom problemu a zatim i na aktivno zaustavljanje antisemitskih stavova. Prateći razvoj odnosa i implementaciju Hitlerovih zamisli unutar društva, ovaj rad će doprinijeti i boljem shvatanju stradanja i strahota koje je donio Drugi svjetski rat, te na taj način oživjeti kulturu sjećanja na stradanja mnogih nedužnih ljudi. Stalno sjećanje na zlo kojem je doprinio, antisemitizam može biti ključan faktor u podizanju svijesti protiv negiranja prošlosti. Zbog složenosti problematike, prilikom pisanja rada korišten je hronološko-tematski pristup, koji se, na osnovu sagledavanja pojedinih segmenata i njihove uzročno-posljedične veze činio prikladnijim za dobijanje smislene i jezgrovite cjeline.

Polazeći od korijena ideologije koja se našla unutar njemačkog društva pa sve do njene primjene u praksi, ovaj rad donosi pregled razvoja antisemitizma u Njemačkoj obuhvatajući period između 1933. i 1939. godine. Da bi se u potpunosti shvatili procesi koji su bili dio Drugog svjetskog rata, antisemitizam je nezaobilazna tema. Kao uvod u samu srž problema, u prvom dijelu rada obrađeno je pitanje samog pojma antisemitizma, te razvoj i shvatanje pojma u različitim kontekstima. Iako se tema rada odnosi na period od 1933. godine, ipak je bilo potrebno napraviti kratki pregled jevrejske prošlosti da bi se pronašla moguća objašnjenja brzog razvoja antisemitizma u njemačkom društvu. Prema tome, čitava jedna cjelina u radu bavi se događajima koji su uticali na stvaranje negativne slike o Jevrejima kao narodu, oslanjajući se na ideološke pretpostavke koje su stvarane stoljećima. Demonizacija Jevreja u prošlosti itekako je imala svoj odjek u budućnosti koja je obilježena najvećim nasiljem spram jedne zajednice.

Nakon obrade najvažnijih općih podataka, fokus rada prelazi na nastanak i razvoj antisemitističkog razmišljanja unutar Njemačke. Činjenica da su Jevreji dugo vremena bili dobro integrisani u njemačko društvo postavlja pitanje kako je uopšte došlo do eskalacije antisemitizma. Odgovor na ovo pitanje je sadržan u poglavlju u kojem je obrađeno stanje u Njemačkoj prije dolaska nacista na vlast. Nesumnjivo je da je antisemitizam cirkulisao u Njemačkoj, međutim, u periodu prije 1933. godine on je bio daleko jači u drugim zemljama. Iako na prvi pogled ne djeluje kao važna instanca, ipak događaji koji su se odigrali završetkom Prvog svjetskog rata imali su možda i presudnu ulogu u kreiranju budućnosti Njemačke. Na ovo poglavlje se nadovezuje i središnji, odnosno glavni dio rada koji se bavi tematikom Hitlerovog režima i svim onim što je

donio. Njegov uspon na vlast sigurno ne bi bio moguć bez poraza u Prvom svjetskom ratu, nepovoljne ekonomske situacije, kriza koje su zahvatile njemačko društvo te ponižavajućeg Versajskog ugovora. Dakako da je antisemitizam bio jako važna odrednica za Hitlera, međutim bez moćne propagande i mašinerije koju je razvilo njemačko društvo zasigurno ne bi imao većeg uspjeha. Iskoristivši svoju moć, Hitler je predano radio na institucionalisanju svojih ideja. Koristeći sva raspoloživa sredstva nacisti su antisemitizam širili kroz nekoliko prevladavajućih koncepcija. U prvom redu potican je strah od jevrejskog vjerskog identiteta, zatim strah od ekonomske dominacije, društvene nadmoći te isticanje ogromnih razlika između Jevreja i ostalih. S druge strane, zahvaljujući promicanju ideje o dežurnom krivcu i ideje o arijevsom narodu, Hitler je uspio stvoriti ogroman jaz koji je stanovništvo dijelio na one vrijedne i bezvrijedne.

Od prvobitne, naizgled bezazlene propagande zasnovane na društvenim predrasudama koje su usmjere spram Jevreja, zatim preko rasnih zakona pa sve do otvorenog ispoljavanja nasilja, Hitlerova agresivna politika imala je dalekosežne posljedice. Ovaj period bi se možda mogao okarakterisati i kao najmračnije razdoblje moderne historije.

2. Šta je antisemitizam?

Na prvi pogled odgovor na ovo pitanje se čini vrlo jednostavnim, međutim mnoštvo je problema i prepreka s kojima se autori susreću da bi objasnili značenje antisemitizma. Da bi se u potpunosti razumjela problematika kojom se ovaj rad bavi, potrebno je detaljno razmotriti pojam antisemitizam. Općepoznata definicija spomenutog pojma jeste neprijateljstvo ili mržnja prema Jevrejima, odnosno oblik rasne, nacionalne, vjerske i socijalne nesnošljivosti koji je u prošlosti često bio povezan sa kršenjem ljudskih prava i nasiljem.¹ Iako riječ „semit“ obuhvata i druge narode semitskog porijekla, navedena definicija se odnosi isključivo na Jevreje, pa je pojam antisemitizam često korišten kao sinonim za mržnju prema Jevrejima. Oznake „semit“ ili „semitski“ vuku korijene iz lingvističke teorije jezičnih porodica, a od 1870-ih se počinju koristiti kao nazivi za Jevreje, iako u semitske jezike spadaju i arapski, aramejski itd. Zbog te nepotpune definicije i mogućnosti različitih interpretacija naučnici su pokušali zamijeniti pojam antisemitizam drugim nazivima, kao što su *Judenhass* („mržnja prema Jevrejima“) i *Judengengnerschaft* („suprotstavljanje Jevrejima“).²

Pridjev „antisemitski“ se javlja sredinom 19. stoljeća. Moric Štainšnajder (Moritz Steinschneider), jevrejski naučnik, je 1860. godine kritikovao francuskog orijentalistu Ernesta Renana zbog njegovih „antisemitskih“ predrasuda. Ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je Steinschneider taj pridjev upotrijebio svjesno, ali termin nije naišao na velik odjek. Još jedna upotreba pojma „antisemitizam“ potječe iz 1865. godine, kada je autor Gustav Weil u Rotteck- Welckerovu Državnom leksikonu u članku „semitski narodi“, uspostavu jevrejskog kraljevstva nazvao „antisemitskom“ jer su, prema njegovom mišljenju, monarhije protivne jevrejsko- republikanskoj tradiciji.³

Pojam antisemitizam je prvi put spomenut u časopisu *Allgemeine Zeitung des Judentums* 1879. godine.⁴ Tada je donesena obavijest o planovima novinara Vilhelma Mara (Wilhelm Marr) da utemelji antisemitski časopis. Za razliku od široko rasprostranjenoga mišljenja, pojam nije skovao Mar jer je on sam, sve do kasnoga ljeta, kritizirajući Jevreje govorio uvijek o judaizmu. Izraelska historičarka Šulamit Volkov

¹ Opća enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, III izdanje, 1/8, Zagreb, 1977., 196.

² Leko, 2016., 94.

³ Vulesica, 2009., 66.

⁴ Ibidem, 66.

(Šulamit Volkov) smatra da je moguće da je termin već cirkulisao u Marovu okruženju prije nego što ga je on sam upotrijebio krajem septembra 1879. godine. Objavom članka *Naši izgledi* od strane Hajnriha fon Trajčke (Heinriha von Treitschkea), 1879. godine, pojam antisemitizam je ušao u njemački, a zatim i u evropski jezični i politički diskurs.⁵ U Francuskoj se ovaj pojam udomaćio za vrijeme afere “Drayfus“, međutim tada nije imao rasistički smisao, nego je bio vezan za nacionalizam, kozmopolitizam i antimasonstvo. Postojao je antisemitizam masa i prosvjećenijih krugova, od Lutera i Erazma, do Voltera i Vagnera.⁶

Iako se mnogi radovi bave pitanjem definicije antisemitizma, još uvijek se izgleda ne može dati jedinstvena formula za definiranje ovog pojma. Prema tome, ovo pitanje je još uvijek aktuelno. Britanski historičar Stiven Beler (Steven Beller) kaže da je antisemitizam vrlo ambivalentan pojam, koji bi mogao izazvati veliku zabunu i pogrešno razumijevanje.⁷ Najčešće se zabune događaju kada dođe do upotrebe ovog pojma bez vremenske i sadržajne konkretizacije. Zbog toga je vrlo važno da se tokom istraživanja postave jasne granice za epohu koja se istražuje, pa tako pod pojmom antisemitizam ne bi nužno trebalo podrazumijevati i srednjovjekovno zakonodavstvo i pogrome. Bitno je, dakle, da se istraživači antisemitizma ne služe pojmom bez njegove konkretizacije.

Zanimljivo objašnjenje antisemitizma dala je američka sociologinja Helen Fejn (Helen Fein). Ona navodi da je antisemitizam bio raširena latentna struktura neprijateljskog odnosa prema Jevrejima kao kolektivu, koja se u pojedincima izražava kao stav, u kulturi kao mitologiziranje, ideologija i simbolika, a i u djelovanju kao društvena ili zakonska diskriminacija, politička mobilizacija protiv Jevreja te kolektivno nasilje koje opet za cilj ima uništavanje Jevreja. U svojoj definiciji Fein ne razdvaja tradicionalne i moderne oblike neprijateljstva prema Jevrejima, te uzevši u obzir sva vremenska razdoblja utvrdila je da je antisemitizam svaki neprijateljski stav prema Jevrejima.⁸

Šulamit Volkov je također formulirala zanimljivo objašnjenje antisemitizma. Ona smatra da se antisemitizam krajem 19. stoljeća razvio u kulturni kod, iza kojeg su se krili

⁵ Vulesica, 2009., 66-67.

⁶ Šimac, 1999., 362.

⁷ Beller, 2007., 1.

⁸ Fein, 1987., 67.

strah građana, antiliberalni i antikapitalistički zahtjevi politike i društva. Dakle, antisemitizam je postao parola kojom su se izražavale društvene norme, te je ujedinio osjećaje ljudi oblikovane strahom i na taj način postao kulturni kod koji je prikriven ušao u društvo.⁹

Da bi se antisemitizam definisao, često su mu dodavani različiti atributi poput kršćanski, nacionalni, rasistički ili ekonomski. Nasuprot tradicionalnih i starih predrasuda unutar kršćanskih većinskih društava, antisemitizam više nije bio usmjeren prema Jevrejima kao prema religijskoj zajednici koja je egzistirala na rubu društva. U modernom društvu, antisemitizam je bio usmjeren protiv Jevreja koji su zauzeli mjesto u središtu društva i u njemu bili ravnopravni. Nijemci su pružali emocionalni otpor prihvatanju Jevreja kao ravnopravnog naroda i bili su skloni da ih okrive za svaku negativnu pojavu u društvu. Sve svoje socijalne zabrinutosti, mržnje i pohlepe, Nijemci su pretvorili u mržnju prema Jevrejima.¹⁰

Novi val antisemitizma doveo je do toga da se mržnja prema Jevrejima posmatra kao potpuno sazrela ideologija, slično liberalizmu ili komunizmu. Pojam antisemitizam obuhvatio je, najprije u njemačkom društvu, novo strujanje koje se razvilo s onu stranu tradicionalnih vjerskih animoziteta i koje je ponudilo navodno objektivne argumente protiv Jevreja.¹¹ S pojavom nacionalizma kao faktora definiranja u evropskom društvu u 19. stoljeću, antisemitizam je dobio rasni, a ne vjerski karakter, jer su etnički homogeni narodi osuđivali postojanje među njima „stranih“ jevrejskih elemenata. Rasna teorija je sačinjavala novu liniju neprijateljstva prema Jevrejima.

Da bi se tradicionalno staro neprijateljstvo i odbojnost kršćana prema Jevrejima u Evropi, semantički razdvojilo od pojma antisemitizam, uveden je pojam antijudaizam. Kao glavni argumet za razlikovanje antijudaizma i antisemitizma Johanes Hejl (Johannes Heil) navodi da je s antisemitizmom neprijateljstvo prema Jevrejima postavljeno na nereligijsku osnovu. Dok je antisemitizam zasnovan na rasnoj formulaciji, antijudaizam je oblikovala predodžba da je usmjeren protiv cijelog judaizma.¹² S druge strane, problematično bi bilo vezivanje antisemitizma isključivo uz rasni momenat. Rasizam je

⁹ Vulesica, 2009., 73.

¹⁰ Vistrič, 2004., 12.

¹¹ Vulesica, 2009., 70.

¹² Ibidem, 70.

sačinjavao samo jedan aspekt unutar antisemitizma. Prema istraživanjima njemačkog historičara Kristhard Hofman (Christharda Hoffmana), pokazalo se da strogo odvajanje antisemitizma i antijudaizma nije uvijek održivo. Kršćanski antijudaizam i za Hofmana je skupni pojam za vjerski utemeljeno neprijateljstvo prema Jevrejima.¹³ Korišteni kršćanskog antijudaizma mogu se pronaći u stoljećima staroj kršćanskoj tradiciji, dok je moderni antisemitizam nastao kao posljedica političkih, socijalnih i društvenih kriza. Iako su ta dva vida neprijateljstva prema Jevrejima imala različite uzroke i ciljeve, kršćanska tradicija mržnje prema Jevrejima ostala je, ipak jedan od uzroka za nastanak modernog antisemitizma.

Kada je riječ o neprijateljstvu prema Jevrejima, neki historičari vide kontinuitet neprijateljstva kroz stoljeća, te smatraju da je ono u antisemitizmu promijenilo samo oblik ali ne i sadržaj. Na sličan način raširena je ideja vječnog antisemitizma, po kojoj je mržnja prema Jevrejima normalna i prirodna reakcija. Povremena rasplamsavanja mržnje ne traže posebno objašnjenje, jer su ona prirodne posljedice vječitog problema. Moglo bi se zaključiti da ovakvi tumačenja na neki način daje opravdanje za sve užase koji su se dogodili. Ako je istina da čovječanstvo više od dvije hiljade godina insistira na ubijanju Jevreja, tada ubijanje postaje normalna pojava, a mržnja prema njima opravdana.¹⁴ Hana Arendt (Hannah Arendt) je odbacila tezu vječnog antisemitizma te smatra da bi se više pažnje trebalo posvećivati društvenim promjenama, prvenstveno promjenama unutar jevrejske zajednice, kako bi se lakše shvatio moderni antisemitizam.

Jevreji su pogrešno shvatili moderni nekršćanski antisemitizam kao staru vjersku mržnju. Suočeni sa simptomom slabljenja kršćanstva, oni su odatle u svom neznanju mogli da zamisle da je moderni antisemitizam oživljavanje takozvanog „mračnog doba“. Nepoznavanje i pogrešno razumijevanje vlastite prošlosti bilo je dijelom odgovorno za njihovo fatalno potcjenjivanje opasnosti koja ih je čekala. Trebalo bi također imati na umu da je nedostatak političke sposobnosti i prosuđivanja bio izazvan samom prirodom jevrejske historije, historije naroda bez vlade i zemlje. Jevrejska prošlost nudi primjer naroda koji je svoju historiju započeo odlukom da ostvari dobro zacrtan plan na zemlji a onda, ne odustajući od tog koncepta, zaobišao sve političke kacije tokom narednih godina.

¹³ Vulesica, 2009.,70.

¹⁴ Arendt, 1999., 7.

Rezultat je bio takav da je politička historija jevrejskog naroda postala zavisnija od nepredvidivih, sličajnih činilaca nego historija drugih naroda, tako da su Jevreji posrtali od jedne uloge do druge.¹⁵

Kao i svaki antagonizam prema nekoj rasnoj, etničkoj, religijskoj ili kulturnoj grupi, antisemitizam se također javlja u različitim oblicima. Po unutrašnjoj strukturi, manifestacije antisemitizma se mogu svrstati u tri kategorije:

- 1) Pritajena mržnja koja se nikada ne iskazuje otvoreno (ubjeđenje)
- 2) Otvorena neprijateljska osjećanja izražena u vidu jake etničke i religiozne distance, diskriminacije i u otvorenoj javnoj propagandi (osjećanja)
- 3) Prevođenje tih neprijateljskih osjećanja u akciju; ideološko- političku (antisemitizam kao dio političke ideologije, mjere pravne diskriminacije i javnog izdvajanja) ili fizičku (nasilje, pogrom).¹⁶

Sve što je uobičajeno nazivati antisemitizmom, moglo bi se svrstati pod jednu od ove tri kategorije. Istovremeno, to je i razvojni put antisemitizma. Negativna ubjeđenja prema Jevrejima mogu dovesti do negativnih osjećaja, a osjećaji vrlo lahko prerastaju u antisemitsku akciju. Dok je na nivou ubjeđenja individua sama, na nivou osjećanja ona počinje djelovati u antisemitskoj grupi, te nivo akcije postaje kolektivni čin.¹⁷ Moglo bi se reći da se antisemitizam kao termin uvijek odnosi na neprijateljske stavove i aktivnosti prema Jevrejima od strane pojedinca ili društvenog kolektiva.

¹⁵ Arendt, 1999., 8.

¹⁶ Sekelj, 1981., 179.

¹⁷ Ibidem, 180.

3. Demonizacija Jevreja kroz stoljeća

Mržnja prema Jevrejima svoje korijene vuče još iz perioda helenizma. Jedan od najstarijih pokazatelja neprijateljskog stava prema Jevrejima može se pronaći u spisima jednog egipatskog svećenika po imenu Maneto (Manetho), iz perioda III. st. prije Krista. Maneto spominje Jevreje kao nečiste ljude, koje treba protjerati iz Egipta kako bi zemlja bila pročišćena.¹⁸ Tokom duge historije, Jevreji su bili primorani na borbu za svoja prava, ispoljavali su ogroman napor prkoseći vlastima drevnih imperija kao što su bili Egipat, Asirija i Perzija. Dizali su čitav niz neuspjelih pobuna protiv vojne moći Rimske imperije, i radije su birali smrt nego izdaju svoje vjere i tradicije.¹⁹

Za vrijeme rimske vlasti osnova mržnje prema Jevrejima bila je njihovo nepoštivanje rimskih careva. Kao najvažniji momenti koji su obilježili povijest Jevreja pod rimskom vlašću, mogu se izdvojiti rimska netolerantna politika prema njima te neuvažavanje vjerskih običaja i tradicije, neprestani pokušaji pobuna i pojava progona. Do prvih vjerskih progona u Carstvu, dolazi u vrijeme vladavine cara Tiberija, koji je mrzio židovstvo jer mu je kao i većini Rimljana izgledalo nerazumljivo. U to vrijeme, veliku naklonost Tiberija zadobio je pisac Apion. On je poticao iz Aleksandrije, gdje su kružile najpodlija sumnjičenja protiv svega što je bilo vezano za Jevreje. U svojim govorima i spisima huškao je narod protiv Jevreja, optužujući ih za obredna ubojstva, što je uveliko utjecalo na poduzimanje oštrih carskih antijevrejskih mjera.²⁰

Jedan od najvažnijih događaja za Jevreje predstavlja uništenje jeruzalemskog Hrama koje se desilo za vrijeme cara Vespazijana. Pad hrama i gubitak države utjecao je na buduću razvoj jevrejske zajednice. Veliki dio stanovništva je stradao, a jevrejska država je prestala postojati. Jerusalem je ostao razrušen, hram uništen i ništa osim ruševina se nije se moglo vidjeti. Gorko iskustvo nije označilo kraj sukoba niti smanjenje religioznih osjećaja koji su tjerali jevrejski narod na odbranu svoje vjere. Antisemitski osjećaji su nastavili postojati. U svome djelu *Vita Apollonii*, Filostratus navodi da je Tit, nakon što je zauzeo grad, odbio prihvatiti vijenac pobjede uz obrazloženje da nema zasluge u pobjeđivanju ljudi koji su napušteni od vlastitog boga. Smatrao je da pobjeda nije

¹⁸ <http://jcpa.org/article/the-egyptian-beginning-of-anti-semitism%E2%80%99s-long-history/>, 20. 06. 2019.

¹⁹ Vistrič, 2004., 16.

²⁰ Keller, 1997., 49.

uslijedila isključivo njegovim naporima, već je on služio kao instrument božanske srdžbe prema Jevrejima. Spomenuti događaj zvuči vrlo malo vjerovatno, jer dolazi od profesionalnog zapovjednika koji se borio protiv odlučnog neprijatelja, međutim to je tipično za antisemitsku propagandu koja se javljala širom Carstva.²¹

Pojavom kršćanstva položaj Jevreja je postao još teži. Dolaskom cara Konstantina na vlast, kršćanstvo se postepeno transformira u državnu religiju. Godine 313. donesen je Milanski edikt kojim se svim građanima Rimskog Carstva garantuje sloboda vjeroispovijesti. Ovaj edikt je uključivao i Jevreje.²² Međutim, tolerancija prema Jevrejima nije dugo trajala. Nedugo nakon donošenja Milanskog edikta počeli su se donositi razni zakoni protiv Jevreja i njihove religije. Kršćanstvo koje se u Carstvu uzdiglo do samog državnog vrha, mnogo se zalagalo da smanji duh i utjecaj jevrejske tradicije.²³

U spisima crkvenih otaca, Jevreji su predstavljani kao ubice proroka, neprijatelji i mrzitelji Boga, neprijatelji vjere i zastupnici đavola, prikazivani su kao zmije otrovnice i klevetnici. Navedena slika o Jevrejima je odjekivala kroz stoljeća u skoro svim kršćanskim zemljama. Moglo bi se zaključiti da su ovakve predstave imale za cilj da diskredituju judaizam i suzbiju mogućnost napredovanja jevrejske zajednice.²⁴ U periodu od 4. do 7. stoljeća, dok su se biskupi pismeno protivili judaizmu, Carstvo je donijelo različite zakone protiv Jevreja, poput zabrane njihova obnašanja javnih funkcija i slično. Doneseni su zakoni koji su ograničili njihovo slobodno ispoljavanje religije. Za vrijeme Justinijana je donesen čak zakon koji je zabranjivao svakodnevne molitve Jevreja.²⁵

Tokom 8. stoljeća zakonodavstvo protiv krivovjerja je postajalo strožije. Novi zakoni nisu zanemarili ni Jevreje, koji su optuženi za podsticanje kršćanskog stanovništva na judaizam. U nastojanju da realizira svoju koncepciju kršćanskih država, Crkva je nastojala smanjiti sve antikršćanske elemente.²⁶

²¹ Johnson, 1988., 140.

²² Keller, 1997., 104.

²³ Ibidem, 105.

²⁴ Vistrič, 2004., 17.

²⁵ Lazare, 1894., 30.

²⁶ Ibidem, 45.

Početak križarskih ratova došlo je teško doba i za Jevreje. Nakon prvog križarskog rata teološka optužba za bogoubistvo postajala je sve jača, pa se u određenoj mjeri počela uklapati u narodna praznovjerja.²⁷ Pod utjecajem Crkve donose se protujevrejski zakoni. Papa Inocent III. je zatražio posebno obilježavanje Jevreja i njihovo izdvajanje. Na Četvrtom Lateranskom saboru 1215. godine, pored brojnih uredbi, donesene su i neke koje su se odnosile na Jevreje. Riječ je o uredbi kojom se ističe da Jevreji moraju nositi posebnu odjeću kako bi se razlikovali od kršćana, te da bi se na taj način spriječilo miješanje pripadnika različitih zajednica. Donesena je i uredba kojom se zabranjuje davati prednost Jevrejima u obavljanju javnih funkcija.²⁸

Prava nevolja za Jevreje došla je u vrijeme izbijanja epidemije kuge 1348. godine. Tada su oni označeni kao glavni krivci za epidemiju, što je dovelo do razaranja jevrejskih zajednica. Širom Evrope je bilo veoma teško stanje, stoga počinje seoba na istok, a najviše u Poljsku gdje su vladali nešto povoljniji uslovi.²⁹ U ovom periodu došlo je do masovnih progona Jevreja iz mnogih zemalja, a posljednje se desilo u Španiji i Portugalu krajem 15. stoljeća. Nakon „zlatnog doba“ i procvata pod vlašću Arapa, Jevreji su ediktom kralja Ferdinanda i kraljice Izabele protjerani iz Španije 1492. godine, dok su iz Portugala protjerani 1498. godine.³⁰ Neki su prihvatili kršćanstvo da bi se spasili, međutim i takvi su proganjani. Osmansko Carstvo i Poljska su tada bile zemlje koje su pružale određenu mjeru tolerancije prema Jevrejima, pa su se mnogi protjerani zaustavili upravo na spomenutim područjima.

Tokom srednjeg vijeka Jevreji su često prikazivani kao bogataši koji pomoću kamata uništavaju narod, kao bogohulnici i neprijatelji koji smišljaju planove za uništenje kršćanstva. Zahvaljujući ovakvim predodžbama stvaralo se pogodno tlo za nastanak kasnijih užasa koji su provedeni nad jevrejskim narodom.

Pojava reformacije nije donijela velike promjene kada je riječ o tretiranju Jevreja. Iako je bio protivnik korupcije i predrasuda koje su bile prisutne u papskom Rimu, protestantski reformator Martin Luter nije uspio da se odupre anti-jevrejskoj slici koju je naslijedio od srednjovjekovne Crkve. Godine 1543. u svom govoru pod nazivom “O

²⁷ Vistrič, 2004., 17.

²⁸ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4379-church-councils>, 19. 07. 2019.

²⁹ Švob, 1995., 236.

³⁰ Ibidem, 237.

Jevrejima i njihovim lažima“, Luter je ponovio tradicionalno gledište da su Jevreji uklet i odbačen narod.³¹ Nekoliko puta je pozvao da se spale njihove sinagoge, da se rabinima zabrani propovijedanje i da im se oduzmu knjige, te dalje savjetuje da se u svakom pogledu prema njima postupa nemilosrdno.³² Kada je riječ o Luterovim stavovima spram jevrejskog naroda, moglo bi se zaključiti da oni djeluju kao podloga za ono što će se kasnije desiti Jevrejima od strane nacista. Poziv na spaljivanje sinagoga u 16. stoljeću podsjeća na Kristalnu noć, kada su zaista sinagoge uništene. Ali, ono što je važno uočiti jeste činjenica da Luterovo učenje ne treba posmatrati kroz prizmu događaja koji su priredili nacisti. Luterovi stavovi spram Jevreja su bili veoma pogodni za antisemitsku propagandu koja će doći s Hitlerom. Međutim, bitno je napraviti razliku između Luterove mržnje prema Jevrejima i modernog antisemitizma. Dakle, Luterovi negativni stavovi prema Jevrejima bili su zasnovani na vjerskoj osnovi, dok je moderni antisemitizam počivao na rasnoj ideologiji.

Šesnaesto stoljeće je obilježeno novim nesrećama za Jevreje. Izolacija je uslijedila kada je papa Pavao IV. napustio tolerantnu politiku svojih prethodnika i prisilio jevrejsko stanovništvo da živi u jednom dijelu grada Rima. Godine 1555. papa Pavao IV. je izdao bulu „*Cum nimis absurdum*“ kojom su ukinuta prava jevrejske zajednice i osnovan rimski geto.³³ Ova odluka je donijela ekonomska ograničenja te je obnovljeno protujevrejsko zakonodavstvo. Odvajanjem u geto, Jevrejima je ograničena sloboda, nosili su posebna obilježja i mogli su se baviti samo najtežim poslovima.³⁴

U ovom periodu je širom Evrope bila prisutna netolerantna politika spram Jevreja. Povoljni uvjeti koji su doprinijeli razvoju velike jevrejske zajednice na istoku se mijenjaju. U 17. stoljeću na jugu Poljske došlo je do ustanaka kozaka protiv Poljaka ali i protiv Jevreja. Tada nastaju strašni pokolji i porobljavanje jevrejskog stanovništva. U tim sukobima je u samo osam godina (1648.-1656.) stradalo oko 50.000 Jevreja, a oko 700 zajednica je uništeno.³⁵

³¹ Vistrič, 2004., 18.

³² <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10196-luther-martin>, 11. 08. 2019.

³³ <http://jewishhistory.research.wesleyan.edu/ii-cultural-trends/6-jews-the-reformation-and-the-counter-reformation/>, 14. 08. 2019.

³⁴ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12273-popes-the>, 14. 08. 2019.

³⁵ Švob, 1995., 238.

Tokom 17. i 18. stoljeća položaj jevrejskog stanovništva je ostao isti. I dalje su prezirani i potiskivani na rub društva. Francuska revolucija je probudila nade da će i Jevreji dobiti svoja prava, kada im je francuska Narodna skupština dala građansku jednakost. Generacija koja je emancipovala Jevreje 1791. godine, djelovala je pod uticajem univerzalističkih ideala prosvijećenosti i vjerovanja da se ljudi mogu mijenjati i unaprijediti obrazovanjem i poboljšanjem socijalnih uslova.³⁶ Nade za bolju budućnost nisu dugo potrajale, emancipacija je bila kratkog daha. Porazom Napoleona opet se vratila stara netrpeljivost prema Jevrejima.³⁷

Nakon Francuske revolucije koja je utjecala na političke prilike širom Evrope, došlo je do pojave nacionalnih država u modernom smislu čije su poslovne transakcije zahtijevale ogromnu količinu kapitala. Samo udruženo bogatstvo zapadne i srednjoevropske jevrejske zajednice mogao je da osigura nove potrebe. Zbog takve potrebe došlo je do pojave određenih privilegija za Jevreje. S obzirom da je odnos između nacionalne vlade i Jevreja bio zasnovan na nezainteresovanosti buržoazije prema državnim finansijama, usponom imperijalizma period privilegija je okončan. Kapitalistički biznis nije mogao da se razvija bez političke pomoći i udjela države, a Jevreji su ostali bez svojih povoljnih pozicija u državnom biznisu.³⁸

Godine 1819. širom Njemačke se ponovo probudio duh srednjeg vijeka i talas parola protiv Jevreja. U gradovima su uništavane jevrejske prodavnice, mnogi su ubijeni, a vlasti su naredile protjerivanje Jevreja. U Hamburgu su Jevreji silom istjerani iz službenih ureda. Iste godine pojavio se pamflet *Der Judenspiegel*, čiji je autor Hartwig von Hunt-Radovski (Hartwig von Hundt-Radowski) otvoreno pozivao na nasilje prema Jevrejima, smatrajući da to nije nikakav grijeh niti zločin.³⁹

Pred kraj 19. stoljeća u Francuskoj su se javile snage koje su bile protiv naslijeđa Francuske revolucije. Katolička crkva je povezala Jevreje sa antiklerikalnom Trećom Republikom, koja je postala dominantna poslije 1880. godine.⁴⁰ Dok su se aristokratski oficiri i oni koji su iščekivali obnovu kraljevske vlasti nadali da će zbaciti Republiku,

³⁶ Vistrič, 2004., 21.

³⁷ Keller, 1997., 410.

³⁸ Arendt, 1999., 15.

³⁹ Keller, 1997., 424.

⁴⁰ Vistrič, 2004., 21.

prilika se ukazala 1894. godine. Iste godine oficir francuske armije, porijeklom Jevrej, Alfred Drajfus (Alfred Dreyfus) je optužen zbog špijunaže u korist Njemačke. Ovaj događaj je doprinio velikom prilivu različitih nacionalističkih i profašističkih ideja u Evropi.⁴¹

U periodu koji je prethodio Prvom svjetsko ratu došlo je do dezintegriranja jevrejske zajednice, a ubrzano propadanje Evrope poslije rata zateklo ih je rasparčane u gomile bogatih pojedinaca. Međutim, bogatstvo Jevreja je postalo beznačajno u vremenu imperijalizma. U Evropi koja nije imala osjećaj za ravnotežu moći među nacijama i solidarnost, nenacionalni jevrejski element je pretvoren u predmet opšte mržnje.⁴²

Devetnaesto stoljeće obilježeno je pojavom mnoštva literature koja govori o rasnoj superiornosti arijevaca nad semitima, što će kasnije imati dosta utjecaja na događaje za vrijeme Drugog svjetskog rata. Rasističke ideje koje su proklamovali razni mislioci, u velikoj mjeri su sačinjavale osnovu antisemitizma. Nakon Prvog svjetskog rata javlja se novi val antisemitizma koji je na koncu i doveo do masovnih uništenja i progona za vrijeme Hitlera.

⁴¹ Vistrič, 2004., 22.

⁴² Arendt, 1999., 15.

4. Ideološke osnove antisemitizma u nacističkoj Njemačkoj

Osnovu nacionalsocijalizma u velikoj mjeri su sačinjavale čvrsto zacrtane ideološke pretpostavke. Upravo zato je potrebno spomenuti prethodnike i ideje ranijih mislilaca koji su zasnovali njemački nacionalizam, jer oni čine razumljivijom klimu u kojoj je Hitler mogao djelovati. Iako nije u potpunosti sigurno da li je Hitler ikada temeljito čitao Gobinoa i H. S. Čemberlena, njihove ideje bile su veoma važne za njegovo djelovanje. Pretpostavlja se da je Hitler prve osnove svojih ideja izgradio u Beču, više pod uticajem novina, sveščica i razgovora, nego pručavanjem debelih knjiga. Međutim, sa sigurnošću se može tvrditi da je poznao antisemitsku literaturu koja je poslije 1890. godine bila pod uticajem evropskog mišljenja koje je postalo poznato kao „Učenje o rasama“.⁴³

Svoje poglede Hitler je oblikovao pod uticajem političkih koncepcija koje su iskazivale mržnju prema Habsburzima, Slavenima, a iznad svega prema jevrejstvu. U vremenima poslije Prvog svjetskog rata, osjećaje mržnje Hitler je skupio u jednu temu, odnosno antisemitizam koji je postao opsesija. Jevrejsko pitanje više nije bilo samo političko ili religijsko, ono je postalo povijesni problem.⁴⁴

Ideje koje su se Hitleru motale po glavi, u prvom redu vjerovanje da su Nijemci izabrana rasa, mržnja prema Jevrejima, preziranje humanizma i demokratije nisu potekle direktno od njega, ali jesu sredstva pomoću kojih je kasnije ideje sproveo u djela. Same ideje potekle su iz reda visokoobrazovanih ali neuravnoteženih filozofa, historičara i učitelja koji su u stoljeću prije Hitlera, zarobili njemačku misao sa razornim posljedicama. Kultura koja je dominirala Njemačkom u devetnaestom stoljeću, temelji se prvenstveno na Fihneu i Hegelu, Ničeu, Ričardu Vagneru i četi manjih umova, koji su izazvali duhovni raskid sa Zapadom.⁴⁵ Na vrhuncu devetnaestog stoljeća razmišljanja o sudbini civilizacije spojila su se sa rasističkim nacionalizmom, kultom države i vođe, te s novom vrstom politike koja manipulira ljudima u kontekstu političke demokratije.⁴⁶

Jedan od zagovornika njemačke dominacije, čije su ideje imale odjeka i na Hitlerovo oblikovanje, bio je Johan G. Fihte (Johann G. Fichte). Nedugo nakon što je

⁴³ Nolte, 1990., 286.

⁴⁴ Ravlić, 2003., 266.

⁴⁵ Shirer, 1977., 161.

⁴⁶ Freedon, 2006., 148.

Pruska poražena u bici kod Jene 1807. godine, Fihte je na univerzitetu u Berlinu započeo sa čuvenim *Govorima njemačkoj naciji*. Njegovo učenje je potaknulo razočarani narod na okupljanje. Prema tom učenju, samo Nijemci posjeduju moć regeneracije, dok su ostali narodi, Francuzi i Jevreji bili zaostale rase.⁴⁷ Ovdje je vidljivo da se propovijeda njemačka nadmoć u svim poljima, te upravo to predstavlja dio puta kojim je Hitler išao.

Ideje za ostvarenje svojih ideala Hitler je crpio i u djelima velikog kompozitora Ričarda Vagnera (Richard Wagner). Godine 1869. Vagner je objavio spis *Tumač židovstva u muzici*, u kojem žustro presuđuje jevrejskoj muzici. Tako on iznosi tvrdnju da Jevreji nisu sposobni stvarati umjetnička djela. Iz spomenutog spisa ali i onih kasnijih jasno se očituje duboka mržnja prema Jevrejima.⁴⁸ Gajeći mržnju prema Jevrejima kao i Hitler, Vagner se nadao da će Nijemci postati oplemenjivači svijeta. U svom opernom stvaralaštvu često je opisivao svijet drevnih germanskih predaja s junačkim mitovima, čudovištima i zmajevima, osjećajem za sudbinsko te na taj način nadahnuo Hitlerove mitove o novoj Njemačkoj.⁴⁹ *Prsten Nibelunga* predstavlja ciklus od četiri opere, za koju je umjetnik pronašao nadahnuće u velikom epskom mitu *Pjesma Nibelunga*. Značaj ove opere ogleda se u tome što je donosi mnogo starogremanske mitologije Njemačkoj a posebno Trećem Rajhu. Mitovi su često izraz kulture i duha nekog naroda, što je posebno tačno u slučaju Njemačke.⁵⁰

Negativne osjećaje spram Jevreja iznio je i njemački historičar i političar Hajnrih fon Tričke. Svojim huškačkim govorima uspio je privući mase i doprinijeti raspirivanju antisemitizma u Njemačkoj. On je opravdavao antijevrejske kampanje te u naučno okruženje uveo koncept antisemitizma. Tričke je izumitelj antisemitske parole koja glasi „Jevreji su naša nesreća“, koju su kasnije uveliko prihvatili i nacisti.⁵¹ Uticaj ovog historičara na njemačku misao je bio velik i osjećao se čak i do Hitlera. Poput Hegela, uzdizao je državu kao najviši uzor ali sa dosta grubljim stavom, smatrajući da narod i podanici treba da predstavljaju nešto više od običnog roblja. U ratu on vidi najveći izraz čovjeka, a ratnu slavu kao temelj svih vrlina.⁵² Način na koji su mnogi prije Hitlera

⁴⁷ Shirer, 1977., 161.

⁴⁸ Keller, 1997., 452.

⁴⁹ Shirer, 1977., 165.

⁵⁰ Ibidem, 166.

⁵¹ Vistrič, 2004., 22.

⁵² Shirer, 1977., 163.

istupali protiv Jevreja, svakako je doprinio trasiranju puta za nesretne dane koji će uslijediti kasnije. Zahvaljujući naporu ljudi iz kruga nauke, antisemitizmu su postavljene ideološke osnove, a mržnja zasnovana na religijskoj osnovi je dobila rasno obilježje.

Neprijateljska strujanja usmjerena prema Jevrejima nanovo su provalila u društvo. Raniji argumenti temeljeni na vjerskoj osnovi dobivaju novi oblik. Pojavljuje se nova doktrina kojom se rasizam stavlja na naučnu razinu. Da bi napravio razliku između starih tradicionalnih osjećaja zasnovanih na religiji i onih novih zasnovanih na rasnoj osnovi Wilhelm Mar je objavio spis pod nazivom *Pobjeda židovstva nad germanstvom*. On u ovom spisu tvrdi da jevrejsko pitanje nije vjersko već rasno. Godine 1879. Mar je osnovao Ligu antisemita u Berlinu, koja je imala za cilj spasiti Njemačku od potpunog požidovljenja.⁵³

Rasističku propagandu slijedio je i Teodor Frič, čiji je *Priručnik o jevrejskom pitanju* bio dobro poznat Hitleru. Frič je 1887. godine sakupio *Katekizam antisemita* na osnovu kojeg je i nastao spomenuti priručnik.⁵⁴ Njegov katekizam sadrži jasna upozorenja za Nijemce da se ne upuštaju ni u kakve veze sa Jevrejima, ukoliko žele sačuvati sebe i svoje porodice od jevrejskog otrova. Godine 1883. Frič je osnovao izdavačku kuću "Hamer" za potrebe antisemitske literature. Fričov priručnik je objavljen u više primjeraka te je inspirisao velik broj nacista.⁵⁵

Povijest učenja o rasama nemoguće je prikazati a da se ne spomenu dva važna imena Artur de Gobino i H.S. Čemberlen. Učenje Gobinoa je predstavljalo učenje o nejednakosti ljudskih rasa koja ide čak do stepena neuporedivosti jer arijevske rasi pripada pravo stvaralačke snage.⁵⁶ Prema Gobinou rasa je ključ historijskog i kulturnog razvoja, a Nijemci su najbolji od svih arijevaca. Kuda god oni prošli donosili su poboljšanje.⁵⁷ Gobino je prvi iznio uopštena mišljenja kojima je djelovao na kasnije autore, međutim njemu se ipak ne može pripisati užasan način praktične primjene rasističke doktrine. Iako se pretjerivalo o uticaju koji je imao Gobino sa svojim idejama,

⁵³ Keller, 1997., 453.

⁵⁴ Ibidem, 458.

⁵⁵ Vistrič, 2004., 23.

⁵⁶ Nolte, 1990., 287.

⁵⁷ Shirer, 1977., 169.

antisemitizam je kod njega vidljiv tek u začecima a njegovo djelo je poslužilo kao polazna tačka onima koji su na historijsku scenu stupili nakon njega.⁵⁸

Ličnost koja je mnogo uticala na podsticanje antisemitizma bio je H. S. Čemberlen, čija je knjiga *Temelji 19. stoljeća* izvršila značajan uticaj na ideologiju nacionalsocijalizma.⁵⁹ Svojom knjigom je doprinio novom tumačenju historije na bazi učenja o rasama. Za njega sve zavisi od udjela germanske krvi, a svakoj pojavi svjetske historije je težio dati rasno obilježje. U centar glavne opasnosti Čemberlen stavlja Jevreje, te smatra da bi oni mogli uništiti čitavu germansku civilizaciju, stvarajući socijalistička i privredna carstva.⁶⁰ Proglašenje Vajmarske Republike, Čemberlen je shvatao kao pobjedu jevrejskog naroda. Smatrao je da Jevreje treba ukloniti iz javnih službi i dati im status stranaca. Godine 1923. Čemberlen se sreo sa Hitlerom iskazujući veliko oduševljenje.⁶¹

Visoko cijenjeni antisemitski ideolozi bili su orijentalist Paul de Lagarde i Eugen Diring, antihrišćanin koji je zahtijevao upotrebu rasnih mjera s ciljem vraćanja Jevreja u geto.⁶² U svome radu *Deutsche Schriften* iz 1878. godine, Paul de Lagarde je isticao da Jevreji žele osujetiti ujedinjenje njemačkog naroda, te da je potrebno izvršiti temeljito uništavanje jevrejske zajednice ukoliko se želi ostvariti to jedinstvo.⁶³ Godine 1881., filozof i ekonomista Eugen Diring, objavio je spis pod nazivom *Židovsko pitanje kao rasno, ćudoredno, i kulturno pitanje*. U spomenutom radu, on je opisivao Jevreje kao najgori dio čovječanstva, odnosno rasu koja je opasna po druge narode.⁶⁴

Spisi koji su se pojavljivali jačali su teorije antisemita. Zahvaljujući rasnim teoretičarima, odustalo se od srednjovjekovnih argumenata, a vjerski motivi mržnje su ostali u sjeni. Prodor nacionalnih osjećaja i procesi nacionalnih integracija u 19. stoljeću promijenili su dotadašnji odnos društva prema Jevrejima i utjecali na pojavu modernog antisemitizma. Tradicionalni antisemitizam se u određenoj mjeri zanemaruje, a pojavljuje se nova teorija koja donosi ideje o jevrejskim tjelesnim karakteristikama. U novim

⁵⁸ De Fontet, 1999., 22.

⁵⁹ Hamilton, 1978., 142.

⁶⁰ Nolte, 1990., 293.

⁶¹ Hamilton, 1978., 143.

⁶² Vistrič, 2004., 23.

⁶³ Hamilton, 1978., 139.

⁶⁴ Keller, 1997., 456.

okolnostima jevrejski narod se biološki getoizira, te ih se poima za specifičnu rasu. Jezgro rasne teorije sastoji se u ideji o tuđoj krvi. Pojam „krvi“ je izrazito podložan mistificiranju. Krv predstavlja život, a jevrejsko biće karakterizira njegova krv. Psihopatološka fantazija o biću krvi koje oslikava izvanjskog čovjeka upućuje na ideju o supstituciji krvi, koja Jevreje može preobraziti i nečovječno okarakterisati. Prema tome, uništenjem jevrejske krvi, zauvijek će se ukloniti prijetnja arijevskej čistoj krvi.⁶⁵

Kada je riječ o uticajima koji su oblikovali Hitlerovu misao i ideje, treba spomenuti i ekstremnog političara Džordža fon Šernerera (Georg von Schönerer) koji je bio vodeći njemački nacionalista u Austriji. On se zalagao za Veliku Njemačku, izražavao posebno mržnju prema Jevrejima, a njegova pangermanska ideologija je uticala i na Hitlera. Šernerer je oštro zastupao radikalne stavove prema Jevrejima, smatrajući da je antisemitizam veliko dostignuće. Hitler je u potpunosti usvojio njegovu mržnju prema jevrejskoj štampi i radikalne stavove o potrebi da se uvede etnički antisemitizam čiji su korijeni zasnovani na idejama o krvi i rasi.⁶⁶ Podjednako važan identifikacijski model čijim se stavovima Hitler divio, bio je gradonačelnik Beča, Karl Luger. On se uspio popeti na vlast dobrim dijelom koristeći antisemitizam, posebno fokusirajući svoje napade na Jevreje u štampi, bankarstvu i industrijskom kapitalizmu. Hitleru se posebno dopala njegova ideja da antisemitizam može poslužiti kao jako sredstvo za mobilisanje masa. Međutim, po mišljenju Hitlera, glavni problem Lugerovog antisemitizma bio je taj što je Jevrejima ipak pružao jednu mogućnost bjekstva, a to je pokrštavanje.⁶⁷

Teorija rase se pojavila na sceni aktivne politike u momentu kada su evropski narodi pripremali novu nacionalnu državu kao zajednicu. Rasizam je rušio sve nacionalne granice bile one određene geografski ili tradicionalno. Teorija rase je postepeno izrastala u moćno oružje za razaranje nastalih nacija, a rasisti su imali mnogo manju mjeru patriotizma te su odbijali principe na kojima je izgrađen nacionalni sistem zajednica, prvenstveno princip jednakosti.⁶⁸

Suprotno od francuskog shvatanja ove teorije kao oružja za cijepanje nacije, njemačka teorija rase je stvorena s ciljem da se društvo ujedini protiv dominacije stranih

⁶⁵ Zuckerman, 2010., 356.

⁶⁶ Vistrič, 2004., 38.

⁶⁷ Ibidem, 39.

⁶⁸ Arendt, 1999., 166.

elemenata.⁶⁹ Osnovu njemačkog fašizma čini njegova rasna teorija.⁷⁰ Nationalsocijalisti su smatrali da rasno miješanje dovodi do propasti više rase, a očuvanje čistoće rase i krvi najvažnijom i plemenitom zadaćom nacije. Rasna teorija kreće od pretpostavke da priroda određuje zakon po kome se sparivanje životinja treba vršiti isključivo između istih vrsta. Ukoliko bi došlo do križanja dva živa bića različite rase, potomstvo bi bilo lošije. Po nacističkom shvatanju ovaj zakon bi se mogao prenijeti i na ljude. Krvno miješanje arijevaca sa nižim narodima dovelo bi do propadanja nosilaca kulture, a posljedica bi bila tjelesni i duhovni nazadak više rase.⁷¹ Hitler je smatrao da su sve pojave povezane sa rasnim uzrocima, a primarni cilj je bio sačuvati čistoću germanske rase.

Razvoj rasne teorije nije ostao samo u okvirima spisa koji su se javljali. Pojedinci koji su bili pristalice rasističkih ideja su zahvaljujući svojim položajima, otvarali prilike da se sa riječi pređe na djela. Antisemiti se nisu zaustavili na svojim govorima, te su postali vrlo aktivni kada je u pitanju politika i to sve s ciljem da svoje zahtjeve, mržnju i rasističke doktrine uvedu u korijene državnog aparata.

⁶⁹ Arendt, 1999., 170.

⁷⁰ Reich, 1999., 81.

⁷¹ Ibidem, 81.

5. Njemačka prije dolaska nacista na vlast

Kraj Prvog svjetskog rata zadao je težak udarac Njemačkoj. Vijest o gubitku rata teško je pala njemačkom narodu i njemačkoj armiji. Neočekivani poraz, poniženje Versajskog mirovnog ugovora, prijetnja komunističke revolucije, te plaćanje ratne odštete je teško opteretilo narod.⁷² U periodu koji je uslijedio nakon 1918. godine došlo je do formiranja Vajmarske Republike. Prva njemačka ustavotvorna skupština se sastala 6. februara 1919. godine, a pred njom je stajao problem prevazilaženja podjele na tabor socijalista i tabor građanskih stranaka. Ključno pitanje je bilo kako povezati socijaldemokrate i glavne građanske stanke na zajedničkoj osnovi parlamentarnog uređenja nove države.⁷³

Mjesto sastanka ustavotvorne skupštine bio je grad Vajmar, poznat kao historijsko središte njemačke književnosti i umjetnosti. Programi koji su predviđali Njemačku sa pravno zagaranovanim političkim slobodama građana, prevaziđena je razlika između tri najjače stranke: socijaldemokratske s jedne strane i Centra, te Njemačke demokratske stranke. U sklopu tih dešavanja nastala je i Vajmarska koalicija, odnosno grupa njemačkih stranaka koje su predstavljale jezgro političkog sistema države sve do 1933. godine, a od saradnje među članicama ove koalicije zavisio je život republike. Ustav Njemačke republike je donesen u Vajmaru 21. jula 1919. godine, a 11. augusta je ratifikovan od strane privremenog predsjednika Eberta.⁷⁴

Ustav se činio kao najliberalniji dokument te vrste u dvadesetom stoljeću, pun odredbi koje su garantovale uspješno funkcionisanje demokratije. Ideja o kabinetskoj vladi preuzeta je od Velike Britanije i Francuske. Vajmarski ustav je izgledao poput savršenstva za svakog demokratski raspoloženog čovjeka. Ostvarene su široke političke slobode, svi Nijemci su jednaki pred zakonom, a narod je proglašen suverenom.⁷⁵ Kako su liberalni pisci ustavnog nacrtu željeli ojačati ulogu parlamenta, za kojeg su aktivno glasačko pravo imali svi građani stariji od dvadeset godina, ustav je predviđao i izabranog predsjednika republike čiji je mandat trajao sedam godina. Uz uobičajene ovlasti koje je

⁷² Vistrič, 2004., 33.

⁷³ Mitrović, 1974., 195.

⁷⁴ Ibidem, 196.

⁷⁵ Shirer, 1977., 110.

imao, predsjednik je mogao raspustiti parlament i povjeriti mandat kancelaru, a u izvanrednim prilikama je mogao donositi uredbе sa zakonskom snagom.⁷⁶

Prije nego što je nacrt Vajmarskog ustava završen, njemački narod je zadesila neizbježnost koja je bacila u sjenu i Republiku i ustav. Riječ je o nacrtu Versajskog ugovora. Uvjeti ugovora su nalagali da je Njemačka morala prepustiti sve teritorije na koje su pretendirali njeni susjedi, njemačke oružane snage su ograničene na 100.000 ljudi, ograničena je laka artiljerija i broj ratnih brodova dok je ratno vazduhoplovstvo zabranjeno. Ugovor je predviđao da Njemačka treba isplatiti prouzrokovanu ratnu štetu. Da bi se zemljama okupiranim u ratu priznalo pravo na reparacije, u ugovor je stavljena jedna moralna klauzula. Član 231. je predviđeno da Njemačka preuzme isključivu krivicu za početak rata.⁷⁷ Narodu koji se do posljednjeg trenutka nadao boljim uvjetima, ovaj mir je odjeknuo kao udarac. Širom zemlje organizovani su masovni protesti, s ciljem da se ugovor ne potpiše.⁷⁸ Pred kraj aprila 1919. godine, tekst ugovora sa Njemačkom je bio većim dijelom završen. Njemačka vlada je bila zgrožena zbog odredbi. Prijedlog ugovora je sa još većim ogorčenjem primljen i u Skupštini Njemačke. Predstavници svih političkih stranaka su osudili ugovor kao napad na čast čovječanstva. Njemačka vlada je Mirovnoj konferenciji uputila primjedbe na tekst ugovora u vidu jednog dokumenta, u kojem se dokazivalo da mirovni ugovor vrši nasilje nad pravima naroda na samoopredjeljenje, te da ruši Njemačku privredno i finansijski.⁷⁹

Iako su uvjeti ugovora iz Versaja bili dosta teški, oni nisu određivali dalju sudbinu Republike. Osjećaj izloženosti nepravednom činu nasilja koji je bio prisutan kod Nijemaca je u velikoj mjeri imao uticaj na događaje koji su imali za cilj destabilizaciju društva i države. Njemačka je Versajskim ugovorom bila vojno oslabljena i gospodarski uništena. Posmatrajući versajske odredbe iz njemačke perspektive, činilo se kako se tu radi o instrumentu samovolje Zapada. Mirovni poredak iz 1919. godine izgledao je neprihvatljivo kao i demokratija za koju se činilo da je nametnuta kao državno uređenje poražene Njemačke. To je predstavljalo glavni razlog koji je borbu protiv Versajskog

⁷⁶ Burleigh, 2012., 87.

⁷⁷ Opšta enciklopedija Larousse, III, Beograd, 1972., 613.

⁷⁸ Shirer, 1977., 111.

⁷⁹ Popov, 1976., 186.

ugovora, evropskog mirovnog poretka i demokratije, sveo pod jednu te istu borbu. Svaki pokušaj kompromisa s bivšim neprijateljima, smatran je izdajom i slabošću.⁸⁰

Vlada Republike ulagala je ogromne napore da uspostavi red. S druge strane, nacionalisti nisu nikako mogli da pređu preko novog režima i proglašenja Republike u trenutku poraza, a kao poseban udarac došao je Versajski mirovni sporazum. Priznavanje poraza postalo je poznato kao *Dolchtoss* (udarac nožem), pa se i režim počeo povezivati sa izdajom Njemačke časti i dostojanstva.⁸¹ Usljed atmosfere koja je kreirana Versajskim mirom, cijela Njemačka je osjećala poniženje. Svuda u zemlji je došlo do ujedinjavanja bivših boraca, nenaviknutih na miran život, u dobrovoljačke slobodne korpuse (*Freikorps*). Pokušaj državnog udara i preuzimanja vlasti u Berlinu, pod vodstvom Wolfganga Kape (Wolfgang Kapp) propao je, a drugi nezadovoljnici su pokušali izvršiti nekoliko političkih ubistava s ciljem kažnjavanja političara koji su doprinijeli ostvarenju, po njihovom mišljenju sramotnog mirovnog ugovora.⁸²

Od samog početka Vajmarska Republika je i politički i ekonomski bila krhka. Smjena ekonomskih i političkih kriza onemogućavala je potpuno učvršćenje državnog sistema. Svemu tome je doprinio pritisak izvana, stvaran od pobjedničkih sila, koji se od sklapanja Versajskog mirovnog ugovora sve više zaoštavao, posebno kada je riječ o ratnoj odšteti i priznanju ratne krivice. Ugovor iz Versaja važi za jedno od najvećih opterećenja nove republike, ali ne toliko zbog pojedinačnih odredbi koje su same po sebi imale veliku težinu, već zbog moralne osude Nijemaca kao glavnih krivaca za rat. Ukoliko bi se cjelokupna situacija posmatrala iz drugačijeg ugla, odnosno da se izuzme tvrdnja o ratnoj krivici, možda bi njemačka politika iskoristila Versajski ugovor kao temelj za trajno očuvanje mira i postepeno vraćanje Njemačke u krug evropsih sila.⁸³

Politički život u Vajmarskoj Republici određivalo je nekoliko činjenica. U prvom redu to je obaveza da se ispune odredbe Versajskog ugovora sa kojim su se Nijemci mirili tek pod pritiskom sile, zatim nastojanje da se teško oštećena privreda stabilizuje, stalna težnja antiparlamentarne desnice da uništi demokratske ustanove i ubijedenost njemačkih

⁸⁰ Schulze, 2012., 112.

⁸¹ Hamilton, 1978., 132.

⁸² Grupa autora, *Povijest: 16*, 2008., 426.

⁸³ Dirlmeier, 1999., 211.

državnika da Njemačkoj moraju vratiti značaj u međunarodnoj politici.⁸⁴ U kratkom periodu svog postojanja, Vajmarska Republika je prošla kroz tri faze. Prvu etapu su obilježili teški nemiri koji u proistekli iz pokušaja krajnjih desničara da unište parlamentarnu demokratiju, a odnosi se na period između 1919. i 1923. godine. Period između 1924. i 1929. godine ispunjen je političkom stabilnošću, dok godine od 1930. do 1933. predstavljaju vrijeme naleta nacionalističkih totalitarista koji će kasnije dovesti do krize i sloma parlamentarnih i demokratskih ustanova. Spomenutim fazama treba dodati i privredne odlike koje su bile prisutne. U početku su na dnevnom redu bile velike ekonomske teškoće, izazvane ratnim dejstvima, zatim period prosperiteta i stabilnosti, te na koncu teški poremećaji izazvani zbog velike svjetske privredne krize.⁸⁵

Uveliko raspostranjena mržnja protiv Versajskog mira, otežavala je njemačkim političarima uspješnu izgradnju vlasti. U početku se huškanje protiv političara izražavalo pomoću tajnih saveza radikalne desnice i slobodnih odreda koji su težili političkom teroru. Redali su se atentati jedan za drugim, a nakon ubistva Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg) i Karla Libknehta (Karl Liebknecht), izvršeni su atentati na ministre Erzbergera 1921. godine i Ratenaua godinu dana kasnije, koji su uveliko uspjeli uzdrmati republikance. Zakon o zaštiti Republike nije ispunio očekivanja jer Bavarska ali i čitav niz pruskih pokrajina u Državnom vijeću nisu pristale na usvajanje spomenutog zakona.⁸⁶

Nered na političkom i ekonomskom planu bio je od koristi neprijateljima Vajmarske Republike, posebno nacionalističkoj desnici koja je krivila Republiku zbog potpisivanja ugovora i prihvatanja njemačke ratne krivice. Krivili su je za veliki gubitak teritorije, za smanjenje armije i zavisnost od inostranih kredita.⁸⁷ Iako je njen nastup bio nedovoljno organizovan, desnica je isticala sebe kao zaštitnika izmučene nacije. U nekim momentima je prijetila komunistima i socijalistima, a demokratske ustanove je krivila za sve slabosti koje su zadesile Njemačku. Govorili su da Vajmarska Republika pomaže inostrane neprijatelje koji su radili protiv njemačkog naroda, te da je ona tvorevina

⁸⁴ Mitrović, 1974., 197.

⁸⁵ Ibidem, 198.

⁸⁶ Dirlmeier, 1999., 212.

⁸⁷ Vistrič, 2004., 34.

međunarodnog socijalizma i jevrejstva koji zajedničkim snagama pokušavaju ugroziti njemačku naciju.⁸⁸

Jevreji koji su živjeli u tadašnjem njemačkom društvu predstavljali su veoma malu grupu i bili su orijentisani prema liberalno-lijevom krilu njemačke politike. Nisu imali jak uticaj na političkoj sceni, a antisemitizam je rastao zahvaljujući intenzivnoj propagandi od strane rasističkih antisemitskih organizacija koje su optuživale Jevreje za poraz u Prvom svjetskom ratu i ratno profiterstvo. Politička desnica se trudila da istakne ulogu Jevreja u svim neuspjesima njemačke politike.⁸⁹ Učešće Jevreja Huga Preusa (Hugo Preuss) u izradi ustavnog nacrtu, ekstremna desnica je vidjela kao još jedan dokaz navodne jevrejske zavjere. To se uspjelo uklopiti u kontekst takozvane „jevrejske republike“. Čak je zlatna boja na republikanskoj zastavi smatrana jevrejskom i nepodobnom za upotrebu.⁹⁰

Najglasnija među raznim antisemitskim sektama koje su brzo izrastale nakon rata, bila je Njemačka nacionalna socijalistička partija (NSDAP), osnovana u Minhenu 1919. godine. Program ove stranke je usvojen 24. februara 1920. godine, a jedan od glavnih zahtjeva bio je ujedinjenje svih Nijemaca u veliku Njemačku.⁹¹ Program od 25 tačaka su sačinili Anton Drexler, Gotfrid Feder i Adolf Hitler. U programu je tražena nacionalizacija velikih kompanija, ukidanje prihoda bez rada te konfiskacija imovine stečene usljed ratnih dešavanja. S druge strane, kada je riječ o vanjskoj politici traženo je ukidanje Versajskog ugovora. U jednoj od programskih tački je traženo da se Jevreji isključe iz javnih službi, a svi koji su se u zemlju doselili poslije 1914. da se isele.⁹²

Građansko pravo se isključivo vezalo za njemačku krv i iz njega su Jevreji isključeni. Tačka 3 je zahtijevala da se obezbijedi zemlja i kolonije za ishranu naroda i naseljavanje viška stanovništva.⁹³ Tačkom 23 je insistirano da izdavači, novinari, urednici i redakcijsko osoblje novina na njemačkom jeziku trebaju biti Nijemci po rasi, dok je tačka 24 isticala borbu protiv jevrejsko-materijalističkog duha.⁹⁴ Iako se često vjerovalo

⁸⁸ Mitrović, 1974., 200.

⁸⁹ Vistrič, 2004., 35.

⁹⁰ Burleigh, 2012., 89.

⁹¹ Vistrič, 2004., 36.

⁹² Hamilton, 1978., 136.

⁹³ Nolte, 1990., 324.

⁹⁴ Vistrič, 2004., 37.

da je ovaj program bezopasan, u njemu se jasno pokazuju tri osnovne težnje nacionalsocijalističke vladavine: nacionalna obnova, osvajanje novog prostora i spašavanje svijeta od Jevreja. U programu se očitovao početna snaga i jedinstvo kakvo je stranka trebala posjedovati. Međutim, program samo po sebi nije u potpunosti otvorio put NSDAP-u, bio je to rezultat onoga što je Hitler propagirao. Već u toku 1920. godine Hitler je izašao iz okvira u kojem je bio potpuno nepoznata ličnost.⁹⁵

NSDAP je u potpunosti bila tvorevina njenog vođe Adolfa Hitlera, koji je računao na vjernost svojih pristalica, prikazujući sebe kao spasitelja nacije. Fraza “nacionalni socijalizam“ nastala je kao sredstvo koje je imalo za cilj povezati nacionalističke organizacije u borbi protiv internacionalnog socijalizma. Ovaj pojam je bio usmjeren na radništvo, a mogao se iskoristiti i kao mamac za mlade socijalno-romantičarske struje iz srednjih i gornjih društvenih slojeva.⁹⁶

Nacistička stranka je sve do 1930. godine predstavljala manju grupu koja se zalagala za nacionalističku formu socijalizma sa vrlo jakim antisemitskim temeljima, okupljala je većinom bivše vojnike, antisemite i razne elemente koje je privukla parola o nacionalnoj revoluciji. Lider stranke, Adolf Hitler je uspio privući izvjesnu pažnju od strane Nijemaca. Godine 1923. on je pokušao preuzeti vlast u Bavarskoj s ciljem da zbaci Vajmarsku Republiku. Planirani puč je osujećen kada je minhenska policija napala Hitlera i njegove sljedbenike. Hitler je uhapšen, međutim uspio je svoj položaj iskoristiti za hajku protiv onih koji su okarakterisani kao izdajnici zbog Versajskog ugovora, gradeći na taj način tlo za svoje nacionalističke i antisemitske planove. Označeni krivac za državnu izdaju osuđen je na pet godina zatvora, ali je za manje od godinu dana ponovo bio na slobodi⁹⁷ Po onome što je uslijedilo, bilo je za očekivati da će puč iz 1923. godine označiti kraj Hitlerove političke karijere. Međutim, desilo se nešto sasvim suprotno. Ovaj događaj je daleko važan za Hitlerov razvoj jer su njime postavljeni glavni temelji onoga što će se dogoditi u budućnosti. Svoj kratak boravak u zatvoru Landsberg iskoristio je za prenošenje svojih ideja na papir.⁹⁸

⁹⁵ Nolte, 1990., 324.

⁹⁶ Schulze, 2012., 127.

⁹⁷ Vistrič, 2004., 37.

⁹⁸ Nolte, 1990., 339.

U Landsbergu je Hitler napisao svoj politički programski spis *Mein Kampf* (*Moja borba*) i sa svojim saradnicima stvarao gledišta o akcijama koje treba poduzeti u budućnosti. Stupanjem na scenu, *Mein Kampf* je dao njemačkom nacionalističkom totalitarizmu ideološku osnovu i važno sredstvo za politički razvoj.⁹⁹ Ova knjiga nudi značajan uvid u Hitlerovu prošlost i ono što je oblikovalo njegovu svijest. U doba nacističkog režima prodaja knjige je oborila sve rekorde, a skoro svaka kuća je imala jedan primjerak *Mein Kampfa*. Darovati primjerak knjige mladom bračnom paru na vjenčanju postala je tradicija. Do 1940. godine u Njemačkoj je prodano skoro šest miliona primjeraka.¹⁰⁰

Poraz Njemačke u ratu, rađanje Vajmarske Republike, ekonomske krize, te brojne poteškoće koje su slabile sistem, učinile su da predrasude i antisemitizam ponovo ojača. Svoje obrazloženje predrasuda, antisemiti su našli u *Protokolima sionskih mudraca*. Ovaj spis je objavljen 1920. godine, a služio je kao potpora antisemitima u tvrdnji da postoji jevrejska zavjera s ciljem ostvarenja dominacije u svijetu. U početku su u Protokole povjerovalo širom svijeta, međutim samo godinu dana nakon njihovog objavljivanja pojavili su se članci u kojima se dokazuje da je spis krivotvoren. Nakon ovog otkrića u Protokole su vjerovali vatreni antisemiti, među kojima su najpostojaniji bili Nijemci.¹⁰¹

Talas mržnje prema Jevrejima pojavio se među dvjema grupama niže srednje klase, kod zanatlija i sitnih trgovaca. Oni su postali žrtve brzog razvoja njemačke industrije i kapitalizma, pa su tako ogorčeni sa zavišću posmatrali kako Jevreji napreduju u nekim oblastima trgovine, podsticaj njihovim predrasudama dali su i antisemitski spisi.¹⁰² Antisemitska rasna doktrina korištena je kao platforma u svrhu stvaranja svjetsko-političkog osjećaja misije Njemačke, odnosno san o velikonjemačkom Rajhu. Cilj nacista je bio da izvede ljudske strahove i predrasude na površinu, koristeći emocionalne potrebe masa. Zbog takvog pristupa NSDAP je više od bilo koje druge stranke u periodu Vajmarske Republike, bio stranka naroda.¹⁰³ Do 1933. godine formirano je preko 400 antisemitskih društava u Njemačkoj. Dio antisemitske literature prikazivao je Jevreje kao privrednu i političku prijetnju. Mnogi ljudi su vjerovali da su

⁹⁹ Mitrović, 1974., 275.

¹⁰⁰ Shirer, 1977., 140.

¹⁰¹ Hamilton, 1978., 140.

¹⁰² Ibidem, 138.

¹⁰³ Schulze, 2012., 128.

Jevreji ostvarili dobru korist od reparacija, a da je bankarski kapital uglavnom smješten u njihovim rukama.¹⁰⁴ Godine 1925. nastala je organizacija *Hitlerjugend* (*Hitlerova omladina*). Ova organizacija je imala za cilj da okuplja i politički organizuje mlade ljude. Mladi ljudi su vaspitani u duhu nacionalsocijalizma, a osnovni cilj je bio usaditi im vjernost prema vođi.¹⁰⁵

Izbijanjem Velike gospodarske krize, koja je 1929. godine zahvatila čitav svijet, ukazala se šansa za Hitlera i njegovu stranku. U Njemačkoj je kriza imala velike posljedice, jer su ekonomija i privredni sistem tamo odavno bili u lošem stanju. Ekonomska kriza je izrasla u veliku katastrofu koja je donijela ogromno siromaštvo i političku radikalizaciju. To se i pokazalo na izborima održanim 1930. godine na kojima su nacisti uspjeli ostvariti uspjeh sa 130 mandata.¹⁰⁶ Značajan uspjeh nacista 1930. godine desio se zahvaljujući i njihovim prodorom na sela i među urbane grupe srednje klase, a to su postigli upravo kada je Velika kriza počela da katastrofalno utiče na Nijemce. U julu 1932. godine nacisti su se pojavili kao najveća stranka u Rajhstagu, a veliku podršku su našli kod omladine, nezadovoljnika, razočaranih pristalica oslabljenih političkih stranaka, te kod velikog dijela seljaštva.¹⁰⁷

Godine ekonomske krize ispunjene su agonijom Vajmarske Republike koja je u svojim temeljima bila slaba. Neuspjeh u nalaženju rješenja koje bi Republiku izvuklo iz teških prilika stvarane su mogućnosti desničarskim radikalima. Podrška Hitleru i njegovim ljudima je konstantno rasla. Tokom trajanja krize, oni su vodili političke borbe i ulične oružane sukobe, a nije nedostajalo ni sukoba sa zakonima i pucnjave. Međutim, ipak su do vlasti došli po ustavu.¹⁰⁸ Hitler je isticao da je potrebno da se uredi ekonomski život, uskladio je svoje poruke sa stanjem velikog broja Nijemaca koji su čeznuli za stabilnom državom. U tim momentima je nakratko zaustavio svoj antisemitizam. Isticao je kako je potrebno odbaciti parlamentarnu demokratiju koja nije donijela uspjeh i adekvatno uređenje države. Međutim, u takvoj atmosferi, on je antisemitizam gledao kao jednu nadopunu, koja nije imala presudnu ulogu.¹⁰⁹ Iako su elite koje su mrzile

¹⁰⁴ Vistrič, 2004., 46.

¹⁰⁵ Mitrović, 1974., 279.

¹⁰⁶ Schulze, 2012., 129.

¹⁰⁷ Vistrič, 2004., 47.

¹⁰⁸ Mitrović, 1974., 284.

¹⁰⁹ Vistrič, 2004., 48.

Republiku, smatrale da mogu zaustaviti Hitlera i napraviti od njega vlastitu marionetu, on je ipak uspio doći do vlasti. Značajan broj krupnih kapitalista bio je na strani Hitlera. U januaru 1933. godine obavljen je odlučujući razgovor između Hitlera i Franca fon Papena. Ubijedili su predsjednika Hindenburga da se vlast treba predati Hitleru, da bi se izbjegao građanski rat. Kada je pala vlada generala fon Šlajhera, predsjednik Republike je pozvao Hitlera i povjerio mu mandat 30. januara 1933. godine.¹¹⁰

¹¹⁰ Mitrović, 1974., 290.

6. Hitlerov režim

Dolazak Hitlera na vlast i uspjeh nacionalsocijalista nije izazvao veliku reakciju društva, te je posmatran kao lokalni događaj. Međutim, ova velika promjena u unutrašnjoj politici Njemačke, do koje je došlo zahvaljujući ekonomskim i društvenim krizama kapitalističkog sistema, imat će dalekosežne posljedice i na međunarodnom planu. Na scenu međunarodne politike Hitler i nacionalsocijalisti će unijeti ekstremno imperijalistički program, zasnovan na rasističkim teorijama i nacionalizmu, čiji je cilj osigurati dominaciju Njemačke u Evropi.¹¹¹

Početni uspjeh u borbi za pretvaranje Njemačke u državu nacionalsocijalista desio se 27. februara 1933. godine kada je u Berlinu izgorjela zgrada Rajhstaga.¹¹² Ovaj događaj je nacistima poslužio u svrhu kompromitovanja svojih političkih protivnika, te je iskorišten da se ukaže na bezobzirnost neprijatelja njemačkog naroda i države. Iskoristivši ovaj slučaj vlada je učinila da predsjednik Republike izda *Naredbu o zaštiti naroda i države*, koja je donijela zabranu rada komunista i pružila pravnu osnovu za pojačanje započetih progona i borbi protiv članova najradikalnije lijeve struje.¹¹³

Preuzimanjem vlasti nacionalsocijalisti su poduzeli određene mjere za preobrazbu cjelokupnog političkog poretka. Cilj je bio isključiti sve protivnike, a pridobiti sve one mase za koje je postojala i najmanja šansa da pređu u tabor novog poretka. To je posebno bilo važno u momentu kada su izbori održani 5. marta 1933. godine, pokazali da ipak većina stanovništva ne stoji iza novog režima.¹¹⁴ Kako nacisti nisu mogli dobiti većinu glasova, donesena je odluka da se izglasa *Zakon o posebnim ovlastima*, kojim bi vlada dobila nezavisnost u skupštini na nekoliko godina. U cilju da glasanje o ovom zakonu prođe povoljno, pojačana je propaganda koja je tvrdila da su nacionalsocijalisti zaista predstavnici naroda. Pripreme za glasanje su donijele pozitivne rezultate, pa su 24. marta izglasana tražena puna ovlaštenja novoj nacionalsocijalističkoj vladi u trajanju od četiri godine.¹¹⁵ Zakon o ovlastima je stupio na snagu istog dana kada je izglasan, a na osnovu njega je vlada mogla donositi nove zakone bez učešća Rajhstaga.¹¹⁶ Zahvaljujući

¹¹¹ Popov, 1976., 438.

¹¹² Mitrović, 1974., 292.

¹¹³ Ibidem, 293.

¹¹⁴ Dirlmeier, 1999., 219.

¹¹⁵ Mitrović, 1974., 294.

¹¹⁶ Burleigh, 2012., 226.

uspješnom sprovođenju novih zakona, nacionalsocijalisti su stajali na čvrstim temeljima vlasti. Mnoge važne državne službe nastojali su prigrabiti u ruke svojih ljudi. U svrhu ostvarenja planiranih ideja, bilo je neophodno da se zaustave sve političke akcije koje su dolazile izvan nacionalsocijalističke partije. Kako bi se to postiglo, uglavnom je korištena sila SA (*Sturmabteilung*, jurišni odredi) i SS- odredi (*Schutzstaffel*, zaštitni odjel), te nova Tajna državna policija-Gestapo.¹¹⁷

Pored isključivanja političkih protivnika, jedan od oblika preuzimanja vlasti vršio se promicanjem principa vođe. To je značilo da je stalnim pritiskom ukinuta samostalnost pojedinih ustanova i institucija. Na mjesto demokratskih pravila došlo je discipliniranje i podvrgavanje stranačkim vođama., odnosno uključivanje u nacionalsocijalističke organizacije. Od sindikata, tvorničkih i trgovačkih komora, pa sve do njemačkih pokrajina, od pravosuđa, uprave, medija, kulturnih ustanova mogla se uočiti prisustvo parole ujednačavanja. Skoro čitavo njemačko društvo postalo je prekriveno nekom vrstom mreže nacionalsocijalističkih organizacija, a sve to je popraćeno propagandom o narodnoj zajednici s jednim vođom, jednom državom i jednom narodom.¹¹⁸ Moglo bi se zaključiti da su nacisti nastojali upotrijebiti jednu ideju o nastanku novog čovjeka pa u skladu s tim i novog društva, te je tako predstaviti narodu uz primamljiva obećanja, a s druge strane ubijediti narod da je to moguće ostvariti samo uz idealnog vođu. Koliko god se činilo da nacionalsocijalisti uspijevaju ući u sve pore društva, ipak nakon preuzimanja vlasti njihova praksa ne postaje odmah u istoj mjeri praksa čitave države. Praksa nadolazećeg sistema će se u potpunosti ukorijeniti u društvo tek kada sa političke scene nestanu posljednje prepreke za njegovo ostvarenje.

Postepeno preuzimanje vlasti od strane nacionalsocijalista, značilo je da će uskoro početi vladavina političara koji su gajili antisemitske stavove.¹¹⁹ Godina 1933. je označila prestanak jevrejske emancipacije u Njemačkoj, a od samog početka nacisti su pokrenuli talas nasilja protiv Jevreja. Jedan komitet pod vodstvom Juliusa Štrajhera je 1. aprila 1933. godine pozvao javnost da se priključi bojkotu jevrejskih prodavnica i firmi. Ovaj događaj je navodno pokrenut kao samoodbrana i reakcija na antinjemačke priče koje su

¹¹⁷ Mitrović, 1974., 294.

¹¹⁸ Dirlmeier, 1999., 220.

¹¹⁹ Grupa autora, *Povijest: 17*, 2008., 374.

Jevreji širili po inostranstvu.¹²⁰ Način razmišljanja nove strukture ljudi na vlasti je posebno otkrio ministar propagande Jozef Gebels kada je na radiju 1. aprila govorio o Jevrejima, ističući da će bojkot opet početi ali s namjerom da se njemačko jevrejstvo uništi.¹²¹ Cilj da se svaki uticaj Jevreja u društvu iskorijeni postepeno je ostvarivan. Pokrenute su kampanje i huškački govori protiv Jevreja, a u školama je uvedeno “Učenje o rasama“. Mladi ljudi su odgajani u atmosferi antisemitizma kao osnovnog temelja buduće Njemačke. Nekoliko dana nakon ekonomskog bojkota protiv Jevreja, 7. aprila 1933. je donesen *Zakon o ponovnom uspostavljanju profesionalnog činovništva*. U skladu s novim zakonom svi činovnici nearijskog porijekla su penzionisani.¹²² Ovom odlukom je započet dugi niz zakona protiv Jevreja koji će uslijediti kasnije.

Posebne odredbe o uslovima za obavljanje poslova u okviru pravničke profesije dovele su do izbacivanja 1.400 odvjetnika Jevreja iz advokatske komore, a također je smijenjen 381 sudac Jevrejin. Izopćenja ove vrste su išla takvim tempom da je do kraja 1934. godine oko 70% Jevreja advokata i notara dobilo otkaz.¹²³ Čistke su nastavljene i u drugim profesijama, pa je tako početkom 1934. godine otpušteno oko 1600 Jevreja ljekara. Gradonačelnik Minhena je rad jevrejskih patologa ograničio samo na tijelima Jevreja. U cilju povećanja pritiska nad ovom skupinom zdravstvenih radnika, list *Sturmer* je objavljivao fotografije prljavih stomatoloških instrumenata i neuspjelih zahvata.¹²⁴

Nasilje je dalje preusmjereno na ogroman broj jevrejskih univerzitetskih ličnosti, umjetnika, pisaca i novinara. Mnogi od njih su napustili svoje domove i otišli u emigraciju. Jedan od takvih bio je i slavni Alber Ajnštajn. Samo u toku 1933. godine čak 200 uglednih Jevreja odlučilo je učiniti isti potez.¹²⁵ Kulturni život u Njemačkoj je postavljen u službu nacionalsocijalističke države. Liberalni i demokratski umovi, stalno progonjeni, morali su napuštati zemlju. Za sve one koji su smatrani nepodobnim za režim, slijedilo je javno izopćenje i to na način da su njihova djela uništavana i nazivana nenjemačkim i izrodima. U septembru 1933. godine ministar propagande Jozef Gebels je osnovao Komoru kulture Rajha, međutim i pored tog čak će do početka rata postojati tajni

¹²⁰ Vistrič, 2004., 49.

¹²¹ Nolte, 1990., 380.

¹²² Keller, 1997., 478.

¹²³ Vistrič, 2004., 50.

¹²⁴ Burleigh, 2012., 391.

¹²⁵ Vistrič, 2004., 50.

prostor za umjetnike koji nisu bili poželjni.¹²⁶ Uvođenjem Komore kulture Jevreji su isključeni sa poslova koje su obavljali u filmskoj i muzičkoj industriji, pozorištu i štampi. Oduzimajući ljudima poslove, Njemačka je gubila talente, koji su svoje utočište tražili kod zapadnih demokratija. Hitler je posebno naglašavao da je u Njemačkoj potrebno stvoriti vlastitu intelektualnu elitu, a to se može postići samo ukoliko se dotadašnji kulturni život pročisti od jevrejskih intelektualaca.¹²⁷

U maju 1933. godine, u Berlinu je organizovano spaljivanje knjiga. U neposrednoj blizini Univerziteta nekoliko hiljada studenata je sa bakljama u ruci iščekivalo ovaj događaj. Na veliku gomilu knjiga su bačene baklje, a dok je plamen gorio studenti su bacali nove knjige, sve dok nisu dostigli brojku od 20 hiljada.¹²⁸ Gebels je tokom spaljivanja knjiga izjavio da je došao kraj pretjeranom jevrejskom intelektualizmu. Na gradskim trgovima širom Njemačke ponovljeni su prizori spaljivanja knjiga. Nisu samo gorjela djela jevrejskih autora, na meti režima bili su i spisi nejevreja kao što su Tomas Man, Bertold Brecht, Erih Kestner i drugi. Izostanak protesta za ove događaje, na površinu je izbacilo ono mišljenje koje je nicalo u narodu, a to je da su Jevreji previše zastupljeni u poljima kulturnog stvaralaštva.¹²⁹

Sličan scenarij bio je i na polju muzičkog stvaralaštva. Iako je muzika bila najmanje politička od svih umjetnosti, ipak su Jevreji i na ovom polju bili izolovani. Djela jevrejskih skladatelja su bila zabranjena. Djela poznatog skladatelja i pijaniste Feliksa Mendelsoona (Felix Mendelssohn) se nisu smjela izvoditi samo zbog činjenice da je imao jevrejsko porijeklo. Operni i simfonijski orkestri su za kratko vrijeme ostali bez jevrejskih umjetnika. Većina velikih njemačkih muzičara su ostali u Njemačkoj za vrijeme novog režima, te svoje talente vezali za isti.¹³⁰

Jevreji su na ove i slične događaje reagovali različito. Jedan dio njih je bio šokiran snagom njemačkog antisemitizma, dok su drugi smatrali da je to samo privremena nestabilnost nadajući se da će sve proći brzo. Pojedinci su bili tako duboko vezani za njemački narod i kulturu da su sebe u potpunosti smatrali dijelom iste. Izgrađujući sebe i

¹²⁶ Schulze, 2012., 137.

¹²⁷ Vistrič, 2004., 50.

¹²⁸ Shirer, 1977., 344.

¹²⁹ Vistrič, 2004., 51.

¹³⁰ Shirer, 1977., 346.

svoje porodice kroz nekoliko generacija na tom području, nisu mogli ni zamisliti neki drugi dom.¹³¹ Poslanik Rajhstaga, Ludwig Bamberger pisao je o Jevrejima i njihovom osjećaju za Njemačkom kao vlastitim domom. Između ostalog on je naveo sljedeće: *“Jevreji se nisu ni sa jednim narodom toliko saživjeli, odnosno identificirali, kao što je to slučaj sa njemačkim narodom. Evropski Jevreji nisu ni sa jednim drugim jezikom toliko srasli kao sa njemačkim, a ko kaže jezik, kaže i duh.. Uprkos tome koliko im je otežavan život u Njemačkoj, Jevreji su ipak uspijevali da se u Njemačkoj potvrde.”*¹³²

Za vrijeme Prvog svjetskog rata, Jevreji su uložili mnogo truda kako bi pokazali svoju odanost i patriotsko držanje. Postojali su čak i predznaci koji su davali nadu moguće dobre saradnje u budućnosti između Jevreja i Nijemaca. Obje strane su mnogo ulagale u obrazovanje, cijenili su naporan rad i značaj porodice. Čak su u vremenima prije dolaska Hitlera na vlast, Jevreji imali osjećaj da je Njemačka za njih pravi dom, te da se nalaze u sigurnoj i dobro uređenoj zemlji.¹³³

Ono što je bilo presudno da dovede Jevreje u centar dešavanja nakon Prvog svjetskog rata, jesu političke snage. Međutim, reakcije društva na antisemitizam i utjecaj jevrejskog pitanja na pojedinca imali su također bitnu ulogu kada se radi o okrutnosti i napadima na svaku ličnost jevrejskog porijekla.¹³⁴ U cilju objašnjenja žestoke mržnje koja se javila u društvu, Hannah Arendt navodi Tokvilovo otkriće motiva mržnje koju su francuske mase iskazivale prema plemstvu u vrijeme izbijanja Revolucije. Francuski narod je mrzio plemstvo kada je ono gubilo vlast, i to zbog činjenice da brzim gubitkom realne moći kod plemstva nije došlo do nekog značajnog smanjenja bogatstva. Gubitak moći i privilegija, pa čak i onih koje podrazumijevaju eksploataciju i ugnjetavanje, podstaklo je narod da plemstvo počne smatrati parazitima bez ikakve stvarne uloge u upravljanju zemljom. Ovakvo stanje Arendt vidi i na primjeru Njemačke, te smatra da je antisemitizam dostigao vrhunac u momentu kada su Jevreji izgubili svoje javne funkcije i uticaj, te ostali samo sa vlastitim bogatstvom. Dakle, ugnjetavanje i eksploatacija ne moraju uvijek biti glavni razlog za gnjev i mržnju. Prošlost je pokazala da je bogatstvo

¹³¹ Vistrič, 2004., 51.

¹³² Keller, 1997., 456.

¹³³ Vistrič, 2004., 12.

¹³⁴ Arendt, 1999., 89.

bez vidljive funkcije mnogo teško podnijeti, jer društvo nije spremno razumjeti razloge zbog kojih bi se ono tolerisalo.¹³⁵

Moglo bi se reći da je 1933. godina bila zaista prekretnica za dalji razvoj antisemitizma, jer su nakon ove godine nacisti u potpunosti zavladaali Njemačkom. Tragovi Vajmarske Republike ostali su vidljivi još samo u instituciji predsjednika Republike, što je činilo i posljednju prepreku koju je trebalo savladati kako bi Treći Njemački Rajh konačno bio uspostavljen.¹³⁶ Preuzimanje vlasti za naciste je značilo da moraju u potpunosti ovladati državnim instrumentima, a u prvom redu to su birokracija i vojska. U odbrambenom sektoru je bilo dosta onih koji su bili neprijateljski raspoloženi prema Hitleru i njegovoj stranci. S posebnim nepovjerenjem posmatrana je stranačka vojska, odnosno SA- odredi.¹³⁷ Ovi odredi su bili od koristi Hitleru u razbijanju sindikata i suparničkih stranaka, a svoje revolucionarne težnje su sačuvali i nakon Hitlerovog stupanja na vlast. Međutim, pokazali su se i kao potencijalna smetnja za ostvarenje Hitlerovih planova, jer je njihova stalna želja za nasiljem i ambicija njihovog vođe Ernsta Rohma da preuzme kontrolu nad njemačkom vojskom, izazivala antagonizam u većem dijelu njemačkog društva.¹³⁸ Polaganje prava da postanu stvarna vojska države vojni vrh je smatrao drskim ponašanjem. To je predstavljalo tačku koja je spojila interese vojnog vrha i Hitlera, koji je bio svjestan da mu je za ostanak na vlasti potrebna podrška vojske. Zbog toga je došlo do odstranjivanja velikog broja zapovjednika SA-odreda, u čemu je učešće imala i vojska koja je postala sukrivac za smrt brojnih Hitlerovih neprijatelja. Ovaj događaj se odigrao 30. juna 1934. godine, a poznat je i pod nazivom “noć dugih noževa”.¹³⁹ Protivnici su zatečeni nesprenmi, a mnogi od njih nisu znali šta se događa. Okrutna represija je potrajala do 2. jula, a jurišne udarne snage nacionalsocijalista je uništila vlastita stranka. Od tada će osnovnu silu stranke predstavljati SS-odredi.¹⁴⁰

Posljednji stub koji je onemogućavao Hitlera da u potpunosti vlada Njemačkom nestao je 2. augusta 1934. godine kada je umro Hindenburg. Hitler je tada ujedinio funkciju kancelara i predsjednika, te postao vrhovni zapovjednik oružanih snaga.

¹³⁵ Arendt, 1999., 4.

¹³⁶ Mitrović, 1974., 296.

¹³⁷ Schulze, 2012., 136.

¹³⁸ Hamilton, 1978., 205.

¹³⁹ Schulze, 2012., 137.

¹⁴⁰ Mitrović, 1974., 298.

Učvrstivši vlastiti režim, Hitler je postao oličenje vlasti.¹⁴¹ To je označilo nestanak i posljednjih ostataka Vajmarske Republike i nastanak Trećeg Rajha. Kao najsavršenija totalitarna država dvadesetog stoljeća, Treći Rajh je bio zasnovan na ideološkim osnovana naslijeđenim iz ranijih vremena, koje je Hitler razradio i postepeno pretvarao u praksu. Ključnu ulogu u shvatanju antisemitizma kod nacista imaju rase, a cilj je ostvariti upravo rasnu čistoću čovječanstva.¹⁴² Iako je već spomenuto pitanje Jevreja u njemačkom društvu, potrebno je istaći da je ono prije dolaska Hitlera na vlast, ostajalo isključivo u domenu uvreda i prijetnji spram Jevreja. Tek je izgradnjom Trećeg Rajha i pretvaranjem ideologije u političku stvarnost, jevrejsko pitanje dobilo novu posve ozbiljniju i strašnju dimenziju.

Iako je pravo bilo podređeno politici, Treći Rajh ipak nije bio država bez zakona. Nacisti su insistirali na odbrani zakona i stvaranju reda protiv sila anarhije, zakonskih propisa je bilo u izobilju ali je pravo funkcionisalo dosta drugačije nego u demokratskim društvima. Blago postupanje prema krajnjoj desnici za vrijeme Vajmarske Republike, pokazalo je da se unutar sudstva mogu pronaći simpatije prema konzervativizmu i nacionalizmu. Poslije 1933. godine pravni sistem se prilagodio nastaloj situaciji, smatrajući nacionalsocijalizam legalnim nasljednikom ranijih režima.¹⁴³ Prvi korak koji su učinili nacisti, jeste odbacivanje liberalnog pravosuđa. Njihova percepcija pravde temeljila se na gledištu da pravda mora biti odraz Hitlerove volje i služiti kao instrument za izgradnju zdrave rasne zajednice.¹⁴⁴ Svoje nove vizije režim je sažeo u pojam *Volksgemeinschaft*, što znači narodna zajednica. Ova zajednica se zasnivala na ideji apsolutne jednakosti svih Nijemaca i njihove ekstremne različitosti od ostalih naroda. Nova zajednica je bila jedna vrsta propagandne pripreme za nastanak arijevske rasne zajednice koje bi izbrisalo sve druge narode.¹⁴⁵ Zaštita *Volksgemeinschafta* značila je da zakon neće štiti prava Jevreja ili Roma, i svih onih koji su smatrani izrodima u arijevske klasi; homoseksualce, asocijalne ljude, fizički i mentalno zaostale i druge.¹⁴⁶

¹⁴¹ Grupa autora, *Povijest: 16*, 2008., 441.

¹⁴² Mitrović, 1974., 298.

¹⁴³ Mazower, 2004., 43.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 44.

¹⁴⁵ Arendt, 1999., 368.-369.

¹⁴⁶ Mazower, 2004., 44.

Izdvajanje Jevreja iz njemačkog društva je nije nastavljeno samo masovnim demonstracijama i govorima mržnje. Novi poticaj antisemitizam je dobio donošenjem zakonskih odredbi koju su sve više sužavale prava Jevreja. Zakon koji je na neki način najavio putanju kretanja novog režima u budućnosti jeste *Zakon o poništenju dobijenih građanskih prava i nepriznavanju njemačke državne pripadnosti*.¹⁴⁷ Ovaj zakon je donesen 14. jula 1933. godine, a omogućio je poništavanje građanskih prava za nepoželjne osobe koje su ta prava stekle u periodu od 1918. do 1933. godine. To je značilo da država koja dio svojih građana lišava građanskih prava bez njihove krivice, automatski ne priznaje ni ostale ugovore iz prošlosti.¹⁴⁸

Antisemitizam se posebno izražavao kroz zakonske mjere koje su donošene od strane nacista. Pomoću njih su iz društva uklanjani ljudi koji nisu pripadali grupi arijevaca. Najveći efekat u propagiranju svojih ideja nacisti su postigli zahvaljujući priči o svjetskoj dominaciji Jevreja. Za takvu priču poslužili su *Protokoli sionskih mudraca*, koje su nacisti iskoristili kao model organizovanja njemačkih masa za svjetsku dominaciju u budućnosti. Iako se ovaj spis koristio da bi se Jevreji prikazali u što lošijem svjetlu i da bi se javnosti skrenula pažnja na opasnost od jevrejske dominacije, nacisti su smatrali da se mase ne boje u tolikoj mjeri da Jevreji zavladaju svijetom, te da ih više zanima na koji način se to može postići.¹⁴⁹ Propaganda nacističkog režima je u Jevrejstvu vidjela preteču njemačkog gospodara svijeta, pa je zbog toga bilo vrlo važno uvjeriti mase da će oni koji se prvi budu borili protiv Jevreja uspjeti zauzeti njihov tron. Protokoli su osvajanje svijeta prikazali kao moguću misiju. Osnov ideje o budućoj njemačkoj svjetskoj dominaciji krije se upravo u uvjerenju da Jevreji već vladaju svijetom, te da su oni jedina prepreka za njemačku pobjedu.¹⁵⁰

Govori koje je Hitler održao u 1920-tim godinama imali su za cilj da slušaocima usade nekoliko poruka. Sve te poruke se tiču prvenstveno Jevreja, pa se tako navodi da je potrebno poduzeti sistematske mjere kojim će se Jevreji u potpunosti isključiti iz svih društvenih krugova.¹⁵¹ Za Hitlera su Jevreji bili svi oni koji su se izjašnjavali kao pripadnici judaizma ili su mu precizno bili Jevreji, međutim kasnije će se zakonskim mjerama

¹⁴⁷ Nolte, 1990., 381.

¹⁴⁸ Ibidem, 381.

¹⁴⁹ Arendt, 1999., 366.

¹⁵⁰ Ibidem, 368.

¹⁵¹ Vistrič, 2004., 43.

donijeti nova definicija i kriteriji po kojima se neko svrstava među pripadnike jevrejske zajednice. Režim je isticao da Jevreji nikako ne pripadaju njemačkom narodu, te da mogu biti samo gosti na području Trećeg Rajha.¹⁵² Nacisti su jevrejsko pitanje stavili u centar svoje propagande, što će dovesti do toga da antisemitizam više nije posmatran kao pitanje ličnog stava o ljudima koji se razlikuju od većine već briga svakog pojedinca. Dakle, osoba čije porodično stablo nije u skladu sa onim što nalaže sistem, ne može stupiti unutar partije.¹⁵³

Da bi u potpunosti pridobili narodne mase na svoju stranu nacisti su u svrhu propagande koristili masovne medije. Hitler je u početku vodio propagandu sam, da bi 1928. godine tu ulogu prepustio Jozefu Gebelsu. Ministarstvo propagande je imalo jako važnu i opsežnu ulogu u novoj državi, a Gebels je preuzeo kontrolu radija, filma, novina i državnih praznika.¹⁵⁴ Nacisti su postavili veoma jak nadzor nad štampom. Urednik u Trećem Rajhu je prvenstveno morao biti arijevskog porijekla i imati njemačko državljanstvo. Zakonom je naređeno da se u novinama ne smije objavljivati ono što bi moglo slabiti snagu Rajha, zajedničku volju njemačkog naroda ili je vrijeđalo dostojanstvo zemlje. U takvom okruženju polahko su se gasili svi oni listovi koji nisu bili nacistički, a novinari koji su se protivili novoj vlasti su otjerani sa svojih pozicija.¹⁵⁵ Glavni list nacionalsocijalističke partije bio je *Völkischer Beobachter*, koji je izdavan u sve većem broju i dostavljan službenicima iz javnog sektora. Ništa manje značajan za propagandu bio je i časopis *Stürmer*, u kojem su objavljivane adrese svih onih koji su bili prijateljski raspoloženi prema Jevrejima.¹⁵⁶

Časopis *Stürmer* je predstavljao jednu od vodećih antisemitskih publikacija. Julius Štrajher je upravo u ovom časopisu redovno optuživao Jevreje za silovanje njemačkih djevojaka, oživio je srednjovjekovnu klevetu kojom su Jevreji bili krivi za krađu njemačke djece. Posebno je isticao da Jevreji namjerno žele da zatruju krv njemačkih žena.¹⁵⁷

¹⁵² Grupa autora, *Povijest: 17*, 2008., 375.

¹⁵³ Arendt, 1999., 364.

¹⁵⁴ Skoličić, 2007., 32.

¹⁵⁵ Shirer, 1977., 350.

¹⁵⁶ Burleigh, 2012., 298.

¹⁵⁷ Vistrič, 2004., 45.

Radio i film su također iskorišteni u propagandne svrhe nacističke države. Gebels je smatrao radio glavnim oruđem za zavođenje masa u modernom društvu. Uz pomoć Odjela za radio u svom ministarstvu nadzirao je cjelokupni rad i emitiranje programa. Godine 1933. sve radio-stanice su došle pod vlasništvo nacista. S druge strane, film je ostao u privatnim rukama, ali su Ministarstvo propagande i Komora za film nadgledali svaki oblik rada ove djelatnosti, te su željeli uzdići filmsku industriju iz sfere liberalne komercijalizacije i iskoristiti je za vlastite svrhe.¹⁵⁸ Između 1933. i 1941. godine broj korisnika radioprijemnika povećan je sa 4 na 16 miliona, i to sve zahvaljujući jeftinoj cijeni ovog uređaja. Za one koji ipak nisu bili u mogućnosti sebi priuštiti prijemnik, postojalo je 6.000 zvučnika na javnim mjestima. Cilj je bio potaknuti kolektivno slušanje i masovno učešće u događajima koji su prenošeni putem radija.¹⁵⁹ Propaganda je za Hitlera zaista imala veliku ulogu. On je smatrao je ona ključna za ostvarenje nacionalsocijalistički pokret i ostvarenje zacrtanih planova. Ističući važnost propagande, on u svom političkom spisu *Mein Kampf* navodi sljedeće: *“U pozornom praćenju svih političkih događaja, uvijek me je zanimala propagandna djelatnost. U njoj sam vidio sredstvo kojim su upravo s majstorskom spremnošću vladale socijalističko-marksističke organizacije i znale ga dovesti do primjene. Zadatak propagande nije sadržan u naučnom obrazovanju pojedinca, već u upućivanju mase u određene činjenice i događaje čije se značenje, tek time, treba pomaći u vidokrug mase.”*¹⁶⁰ Iz ovog citata može se jasno prepoznati Hitlerova potreba za propagandnim idejama i sredstvima. Dakle, njegov cilj je težio ka tome da pod svoje okrilje okupi široke narodne mase i oblikuje ih u svrhu vlastite politike.

Propaganda nacističkog režima je težila ka tome da antisemitizam pretvori u princip samoodređenja, čime je on prestao biti stav podložan promjenama. Uticaj masovne demagogije je korišten kao priprema za osvajanje masa. Veliki broj nedefinisanih i beskorisnih pojedinaca su dobili mogućnost samoodređenja i identifikacije, pa su zahvaljujući tome imali neku vrstu lažne stabilnosti čime su postali spremniji za organizovanje.¹⁶¹

¹⁵⁸ Shirer, 1977., 352.

¹⁵⁹ Burleigh, 2012., 293.

¹⁶⁰ Hitler, 1942., 70.-71.

¹⁶¹ Arendt, 1999., 364.

U periodu dvadesetih godina 20. stoljeća radikalna nacionalistička desnica je usvojila antisemitizam kao jedan od temeljnih elemenata svoje politike. Međutim, sve dok se nacionalsocijalistička partija nije probila na izborima 1930. godine oni su predstavljali manjinu. S tim u vezi, 1933. godina je označila i prekid s prošlošću, a antisemitizam je dodatno ojačan rasnim pitanjem. Od početka postojanja Trećeg Rajha, rasni identitet je predstavljao test uključenja i isključenja.¹⁶² Gledanje na Jevreje kao nižu rasu, doprinijelo je da se u društvu učvrsti mišljenje da će njihovim isključenjem Nijemci postići arijevsku superiornost.

Nacionalsocijalizam je proglasio Jevreje najvećim neprijateljima i krivcima za sve njemačke i svjetske probleme. Misija germanske rase jeste da uništi jevrejsku rasu. Hitler je smatrao da je priroda uspostavila čvrsta pravila, a jedno od temeljnih je očuvanje čistoće određene vrste.¹⁶³ Mein Kampf je prožet idejama rasne čistoće i socijaldarvinističkim principom da je svaki narod obavezan voditi borbu za vlastiti opstanak. Govoreći o njemačkoj politici, najvažnija potreba naroda bila je da osigura dodatni životni prostor na Istoku (Lebensraum).¹⁶⁴ Ništa manje važan cilj predstavlja i put ka preporodu Nijemaca u rasno superioran narod, odnosno izgradnju novog čovjeka. Taj cilj je ostvariv uz metode rasnog čišćenja i osvajanjem novog životnog prostora pomoću kojeg će se ostvariti sigurno carstvo. Provođenjem politike životnog prostora stvorili bi se uvjeti da Njemačka postane prava svjetska sila. Zahvaljujući ovakvim idejama, Hitler je pangermanske težnje upotpunio mističnim fanatizmom vjere u misiju germanske rase. Stvaranjem pokreta koji se temelji na načelu vođe u kojem se spajaju vjera i volja, ujedinjena je ideja o nadmoćnoj rasi kao zvijezdi vodilji njemačkog naroda.¹⁶⁵

Prema Hitleru, čovječanstvo bi se trebalo dijeliti na rase koje utemeljuju kulture, rase koje su nosioci kulture i one koje razaraju kulturu. Kao nosilac kulture može se pojaviti isključivo pripadnik arijevske rase, dok bi Jevreji predstavljali nižu rasu. Po Hitleru bi temelj prve ljudske kulture bilo iskorištavanje nižih ljudskih rasa. Pripadnik

¹⁶² Overy, 2005., 581.

¹⁶³ Ravlić, 2003., 266.

¹⁶⁴ Vistrič, 2004., 41.

¹⁶⁵ Ravlić, 2003., 269.

arijevske rase je predstavljen kao osvajač koji sebi podređuje niže rase, te svojom voljom upravlja njihovom djelatnošću.¹⁶⁶

Jedan dio Hitlerovog poimanja rasne teorije se oslanja i na darvinizam. On je smatrao da je čitav ljudski život prožet borbama. Svoju veličinu čovjek postiže jedino kroz borbu. Jedne prilike, Hitler je istakao da je čitava priroda nastala borbom između jakih i slabih, u kojima stalno jaki pobjeđuju. Ukoliko bi bilo drugačije uslijedilo bi uništenje cijele prirode. Dakle, iz navedenog je vidljivo da su za njega sila i moć bili odlučujući faktori u svakoj situaciji.¹⁶⁷ Pretpostavlja se da je Hitler svoju viziju darvinizma izvodio iz djela Ernsta Haeckela, koji je šezdesetih godina 19. stoljeća njemačkoj javnosti tumačio Darvina naglašavajući značaj prirodne selekcije. U svome poimanju društva, Hitler je zakone prirode primijenio na ljudsku povijest. Čovječanstvo se dijeli na rase, ali priroda ne dopušta miješanje tih rasa. Preovladavajuća stvarnost jeste borba za opstanak i opasnost od biološkog onečišćenja koja je u nacističkoj svijesti uvijek bila povezana sa Jevrejima.¹⁶⁸

Miješanje rasa je smatrano neprirodnim jer zakon prirode nalaže da jaki vladaju slabijima, a ne da se s njima sjedinjuju te na taj način slabe vlastitu vrstu. Priroda je odredila arijevsku rasu kao jedini kreativni element društva. Arijevci su smatrani jedinim nosiocima kulture i utemeljiteljima umjetnosti, nauke i tehnike. Čistoću krvi Hitler je smatrao osnovnim uvjetom za opstanak naroda. Jevreji su za njega bili samo kulturni destruktivci i potpuna suprotnost arijevcima. Bez vlastite kulture, ispunjeni mržnjom smatrani su vječnim parazitima na tijelu drugih naroda.¹⁶⁹

Pozivanje na prirodu i njene zakone, predstavlja polaznu osnovu kojom Hitler obrazlaže rasizam. Po njemu je ukrštanje rasa grijeh protiv Gospoda. Čak se i sama priroda suprotstavlja miješanju više rase za nižom.¹⁷⁰ Iskazujući svoje stavove spram rase i prirodnih zakona, Hitler navodi primjere iz prirode navodeći sljedeće: *“Čak i površan pogled na gotovo nepromjenjivi zakon prirode u sebi sadrži ograničeni oblik razmnožavanja. Svaka životinja pari se samo sa životinjom iste vrste. Sjenica ide sjenici,*

¹⁶⁶ Reich, 1999., 82.

¹⁶⁷ Bulok, 1954., 347.

¹⁶⁸ Overy, 2005., 267-268.

¹⁶⁹ Ravlić, 2003., 267.

¹⁷⁰ De Fontet, 1999., 30.

*zeba zebi, roda rodi, poljski miš poljskom mišu i slično.*¹⁷¹ Dakle, iz ovakvog stava se nazire upravo ono što Hitler im u cilju sprovesti. Svoja razmišljanja o rasnoj čistoći želio je ukorijeniti u vlastitu politiku. Naglašavanje zabrane miješanja pripadnika različitih rasa je bilo toliko glasno da je stvoreno uvjerenje da će se miješanjem rasa stvoriti neka vrsta srednjeg čovjeka, odnosno nusproizvod.

Rat i Jevreji su za Hitlera bili nerazdvojno povezani. U svojim političkim počecima on je definisao Jevreje prvenstveno kao rasnu a ne vjersku skupinu. U opisivanju djelovanja ove skupine, Hitler je koristio strašne metafore, nazivajući ih rasnom tuberkulozom među narodima.¹⁷² Nacisti su se vodili vjerovanjem u ličnost Hitlera i urođeno pravo arijevske naroda da iskoriste mjere koje su potrebne za zaštitu nacionalne zajednice. To je značilo automatski i borbu protiv Jevreja i svih drugih potencijalnih opasnosti za rasnu čistoću.¹⁷³ Očuvanje rasne higijene, a to je podrazumijevalo rasnu selekciju i uništenje elemenata koji su smatrani nezdravim. Kako su Jevreji smatrani antirasom i negativnom pojavom koja može ugroziti ostale rase, nacisti su smatrali da je odvajanje Jevreja od njemačkog naroda isključivo privremeno rješenje te da se mora učiniti nešto kako bi se oni u potpunosti uklonili s lica zemlje.¹⁷⁴

Mržnja prema Jevrejima i nacističko poimanje antisemitizma se u velikoj mjeri pomaklo u nove krugove, u odnosu na ideje koje su bile popularne u vremenima prije 1914. godine. Nakon ratnog iskustva, Hitler je usvojio političku viziju jevrejstva. Oni su prezentovani kao mikrobi i virusi koji uništavaju sve oko sebe. U nacističkom diskursu postavljena je jedna šema negativnosti u koju su se uklapali svi Jevreji neovisno o njihovom položaju, polu ili poslu kojim se bave. U takvom okruženju su čak i pokršteni Jevreji ostajali označeni žigom degenerisane krvi.¹⁷⁵

Hitler je vatreno zastupao koncepciju rase, smatrajući da će mu to olakšati uklanjanje starog poretka. U ideji o čistoj rasi je sadržana težnja za neograničenom vlašću. Kroz rasu je Hitler želio izraziti vjerovanje u nejednakost.¹⁷⁶ Nejednakost pojedinaca i rasa je posmatran kao jedan od zakona prirode. Propovijedati jednakost za Hitlera je

¹⁷¹ Hitler, 1942., 108.

¹⁷² Vistrič, 2004., 42.

¹⁷³ Freedon, 2006., 174.

¹⁷⁴ Tepišić, Vukelić, 2019., 118.

¹⁷⁵ Vistrič, 2004., 44.

¹⁷⁶ Bulok, 1954., 348.

značilo ići protiv zakona novog sistema, jer on nije imao potrebu ni za kakvim demokratskim ustanovama i slobodom govora.¹⁷⁷ Rasna doktrina je postepeno prelazila u praksu, a sistem je kroz zakonske mjere uspostavljao temelje rasnoj državi. To će posebno biti vidljivo na primjeru Nirnberških zakona koji su označili početak društvene stigmatizacije Jevreja.

Pritisnuti teškim uvjetima života i zbog straha za vlastitu egzistenciju, skoro 10% Jevreja je do kraja 1933. godine je napustilo Njemačku prešavši u susjedne zemlje. Tražeći novi dom, Jevreji su najčešće su odlazili u Francusku, Belgiju i Holandiju mada su i te zemlje bile zahvaćene ekonomskom krizom. Većini izbjeglica su vlasti konfiskovale imovinu koja je preostala u Njemačkoj. Cilj je bio što više osiromašiti Jevreje koji su napustili zemlju, jer jedino takvi će pasti na teret državi koja ih primi, a to će itekako utjecati na rast antisemitskih osjećaja u novim državama.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Bulok, 1954., 33.

¹⁷⁸ Vistrič, 2004., 53.

7. Od Nirnberških Zakona do Kristalne noći

Antisemitizam nacističkog režima bio je općepoznat među stanovništvom cijele Njemačke, a nakon 1933. godine je zahvatio skoro sve pore javnog života. U periodu od 1933. do 1939. godine jevrejsko stanovništvo je ostalo bez državljanstva, isključeno iz društva i profesionalnog života te suočen s realnošću države i režima.¹⁷⁹ Posmatrajući sve događaje moglo bi se reći da je to bio jedan lagan proces kojim se postepeno išlo ka konačnom rješenju jevrejskog pitanja s ciljem uništenja spomenute društvene grupe. Od samog početka Hitlerove životne putanje, antisemitizam je predstavljao jednu od najvažnijih tema njegove karijere. Ukoliko se posmatra tok njegovih ideja i zamisli prije ili kasnije na vidjelo izlaze predodžbe o satanizirajućem liku Jevreja. Ističući svoje negativne stavove prema njima, Hitler je često koristio frazu u kojoj naglašava da su Jevreji mikrobi za rastvaranje naroda.¹⁸⁰

Jevreji nisu posmatrani samo kao oruđe unutrašnjeg nacionalnog razdora već i sredstvom velikih sila širom svijeta koje su imale za cilj uništiti nacionalni opstanak Njemačke. Za vrijeme Hitlerovog režima, njemački identitet je oblikovan u odnosu na jevrejski drugačiji identitet. Podjela na "njih i nas", njemačka želja za trijumfom i jevrejskom katastrofom su činile glavnu tačku Hitlerovih ideja, prožimajući sve antisemitske rasprave tokom tridesetih godina.¹⁸¹

Uporedo s učvršćivanjem nacističkog režima, život Jevreja u Njemačkoj je postajao sve teži. Njihovi poslovi su ometani, a kretanje i sloboda su sve više ograničavani. Od jevrejske inteligencije se zahtijevalo napuštanje službe, bolnice su čišćene od ljekara koji su bili Jevreji, a škole i univerziteti od jevrejskih profesora.¹⁸² U školama i na fakultetima više nije bilo mjesta za studente i učenike. Zakonom je uvedena kvota kojom je određeno da najviše 1,5% od svih bruceša upisanih na fakultete mogu biti Jevreji.¹⁸³ Zakonima koji su uslijedili postepeno su zatvarana sva vrata normalnom životu jevrejskog stanovništva. Kina, bazeni, pozorišta i zabavni sadržaji bili su zabranjeni. Vremenom su izgubili pravo na vozačke dozvole i na vlasništvo automobila.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Overy, 2005., 582.

¹⁸⁰ Bulok, 1954., 354.

¹⁸¹ Overy, 2005., 585.

¹⁸² Mitrović, 1974., 299.

¹⁸³ Vistrič, 2004., 54.

¹⁸⁴ Overy, 2005., 582.

Njemačka je išla putem stvaranja kategorije nižih građana. Ostvarivano je načelo po kojem čovjek više rase, odnosno germanske, jedini može imati sva prava.¹⁸⁵ Rasna politika nacista se tokom mirnog razdoblja ostvarivala uglavnom kroz tri zakonodavna prodora. Pauza između njih je postojala kako bi se osiguralo djelovanje režima i stvorila navika stanovništva na antisemitske i rasne ideje. Nakon 1933. godine i uzbuđljivih početaka slijedilo je relativno mirno razdoblje u trajanju od skoro dvije godine, sve dok na scenu ne stupe Nirnberški zakoni dajući poticaj daljem razvoju. Zatim ponovo slijedi period u kojem se ne dešava ništa novo, međutim od 1938. godine se počinju nizati mjere koje će svoj vrhunac dostići u novembru iste godine.¹⁸⁶

Pravni temelji za rasnu državu i društvo postavljeni su donošenjem Nirnberških rasnih zakona, od kojih je jedan nazvan *Zakon o građanstvu Rajha*, dok drugi nosi ime *Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti*. Ove zakone je jednoglasno donio Rajhstag na zasjedanju u Nirnbergu 15. septembra 1935. godine.¹⁸⁷ Nirnberški zakoni su predstavljali nešto sasvim novo u odnosu na tradiciju evropskog prava. Njima se nije kažnjavalo samo djelo već i postojanje, pa stoga oni označavaju temeljni prelom kada je u pitanju razvoj njemačkog prava. Gledajući sa usko pravnog stanovišta ovi zakoni bi se mogli posmatrati i kao kodifikovanje, odnosno poboljšanje dotadašnje prakse samovolje.¹⁸⁸

Zakonom o građanstvu Rajha oduzeto je državljanstvo svim osobama koje nisu njemačke krvi. U članu 1. Zakona o građanstvu navedeno je da je državljanin osoba koja uživa zaštitu njemačkog Rajha, a pri tome ima posebne obaveze prema njemu.¹⁸⁹ Članom 2. Zakona određeno je da građanin Rajha svojim ponašanjem dokazuje volju i sposobnost za vjerno služenje njemačkom narodu, te da je građanin Rajha jedini nosilac punih političkih prava u skladu sa zakonom.¹⁹⁰ U novembru 1935. godine, donesena je prva dopunska uredba o Zakonu o građanstvu Rajha i to na temelju članka 3. Zakona, prema kojoj je Ministar unutrašnjih poslova u koordinaciji sa zamjenikom vođe trebao donijeti potrebne uredbe za provedbu i dovršavanje Zakona. Prema Uredbi sve osobe njemačke

¹⁸⁵ Mitrović, 1974., 299.

¹⁸⁶ Nolte, 1990., 380.

¹⁸⁷ Mitrović, 1974., 299.

¹⁸⁸ Nolte, 1990., 381.

¹⁸⁹ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nuremberg-laws>, 08. 01. 2020.

¹⁹⁰ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nuremberg-laws>, 08. 01. 2020.

krvi koje su imale pravo glasa na izborima za Rajhstag kada je Zakon o građanstvu stupio na snagu, posjeduju i prava državljana Rajha.¹⁹¹ Ova odredba je primjenjivana i na osobe miješane krvi. Samo su državljani Rajha bili nosioci punih političkih prava. S druge strane, Jevreji nisu mogli imati nikakva politička prava, a svi službenici jevrejskog porijekla su penzionisani. Ukoliko su se u Prvom svjetskom ratu borili za Njemačku određeno je da primaju iznos posljednje plaće kao penziju i to do propisane vremenske granice.¹⁹²

Zakonom o građanstvu Rajha je određeni kriteriji pomoću kojih je neko definisan kao Jevrej. Navdene su tri kategorije: punokrvni Jevreji, mješanci i drugostepeni mješanci. U kategoriju punokrvnih Jevreja spadali su oni kojima su od četiri pred-roditelja troje bili u potpunosti Jevreji i oni koji su od rođenja pripadali jevrejskoj religiji, ili su postali njeni članovi kasnije a da su pri tome imali dva pred-roditelja Jevreja i brak sa osobom jevrejske pripadnosti. Drugu kategoriju činili su mješanci kojima su dva pred-roditelja bili Jevreji. Oni nisu bili članovi lokalne sinagoge, niti su bili u braku s pripadnicima jevrejske zajednice. Posljednju grupu čine mješanci drugog stepena, odnosno oni kojima je samo jedna pred-roditelj bio Jevrej.¹⁹³

Cilj donošenja ovakvih definicija proizlazio je iz potrebe da se ukloni svaka mogućnost nejasnih, posrednih i dvosmislenih slučajeva koji bi mogli dovesti do pogrešnog tumačenja. Nirnberški zakoni nisu ostavili nedefinisan prostor koji bi mogao poslužiti za stvaranje međusloja između Jevreja i onih koji to nisu. Diskriminirajućim mjerama Jevreji su definisani kao kategorija ljudi za poseban tretman a u konačnici i za uništenje, dok je s druge strane stvorena kategorija sigurnih i čistih građana Rajha.¹⁹⁴

Oduzimanjem građanskih prava Jevrejima, ispunjen je važan element iz programa nacističke stranke iz 1920. godine. Naime, tačka 4 ovog programa navodi da se građansko pravo vezuje isključivo za krv, odnosno da bi neko bio njemački državljanin mora biti njemačke krvi. Religija u tome ima sasvim sporednu ulogu. Prema tome, nijedan Jevrej ne može biti njemački državljanin.¹⁹⁵

¹⁹¹ Blažević, Alijagić, 2010., 901.

¹⁹² Ibidem, 901.

¹⁹³ Vistrič, 2004., 56.

¹⁹⁴ Baumann, 1989., 125.

¹⁹⁵ De Fontet, 1999., 34.

Drugi zakon, odnosno *Zakon o zaštiti krvi*, na neki način predstavlja dopunu prvog, te razrađuje antisemitsku suštinu nacističkog pravnog programa. Ovim zakonom se zabranjuje brak između Jevreja i državljana Njemačke krvi.¹⁹⁶ Brakovi koji su sklapani suprotno odredbama zakona smatrani su nevažećim, pa čak i ukoliko su sklapani u inozemstvu radi izbjegavanja primjene zakonskih odredbi. Kršenje zakonskih odredbi kažnjavalo se zatvorom.¹⁹⁷ Zakon o zaštiti njemačke krvi i njemačke časti pretvarao je seksualni odnos između ljudi različite krvi u kažnjivo djelo.¹⁹⁸ Propisi su nalagali da će njemačku djecu rađati samo osobe čiste krvi. Isti zakon je zabranjivao Jevrejima da za kućne pomoćnice uzimaju žene njemačke krvi mlađe od 45 godina te da ističu zastavu Rajha.¹⁹⁹ Donošenjem nirnberških zakona, država je na rasnoj osnovi stvorila zakonsku razliku između svojih građana te na taj način postala staleška.²⁰⁰ Rasni karakter države bio je u prvom redu usmjeren protiv Jevreja, koji su postepeno ali sigurno isključivani iz okvira narodne zajednice. Nirnberškim zakonima su Jevreji pretvoreni u podanike a ne u građane.²⁰¹

Osim izričito rasnih zakona, postojali su i drugi aspekti zakonodavstva koje imalo rasne ciljeve. Da bi se ostvarila rasna čistoća unutar zajednice, donesene su odredbe o sprečavanju potomstva s nasljednim bolestima. Poduzete mjere su uključivale prisilnu sterilizaciju određenih kategorija stanovništva.²⁰² U potrazi za zdravom rasnom zajednicom potiskivanje liberalizma očitovalo se u dominaciji ideologije nad pravom i širenjem politike na sve pore života pojedinca. Insistiranje da u borbi Nijemaca za samoočuvanjem više nema nijednog životnog aspekta a da nije vezan za politiku dovelo je do ugrožavanja distance između javne i privatne sfere. S jedne strane narodna zajednica je uživala podršku od strane države koja je razvijala svijest o važnosti zdrave porodice, davala savjete o odgoju djece te omogućavala besplatnu i modernu zdravstvenu zaštitu. Međutim, s druge strane zdravlje zajednice je uključivalo mjere poput diskriminacije, sterilizacije pa čak i ubijanje duševno i fizičko oboljelih, zatim kontrolu bračne zajednice

¹⁹⁶ Mitrović, 1974., 300.

¹⁹⁷ Blažević, Alijagić, 2010., 900.

¹⁹⁸ Nolte, 1990., 382.

¹⁹⁹ De Fontet, 1999., 34.

²⁰⁰ Mitrović, 1974., 300.

²⁰¹ Mazower, 2004., 104.

²⁰² Passmore, 2002., 112.

te sankcije za sve one koji su na bilo koji način ispoljavali neslaganje sa sistemom.²⁰³ S ciljem povećanja raso čiste populacije, vlasti su poticale žene da se posvete domu i porodici. Bračni zajmovi i nagrade bile su uskraćene porodicama čiji su članovi smatrani pripadnicima manje vrijedne rase. Principi i načela Hitlerove politike nalagali su uspostavljanje zakona koji uključuju rasne klauzule. Sve su to bile mjere s ciljem stvaranja raso čistog, fizički i mentalno zdravog stanovništva koje će biti sposobno za borbu protiv inferiornih rasa i osvajanje životnog prostora na istoku.²⁰⁴

Rasistički zakoni, koji su isključivali Jevreje iz njemačkog društva podsjećali su na povratak zajednice u primitivno i mračno doba. Međutim, takvo mišljenje nije bilo mnogo rašireno među Nijemcima. Samo su se malobrojni među njima zgražavali nad diskriminacijom i progonima Jevreja, ali ipak nisu mogli uticati na opću klimu koja je vladala društvom.²⁰⁵ U prvim godinama nacističke vladavine antijevrejska politika je bila ograničena. Hitler ipak nije mogao ignorisati predsjednika Hindenburga i ministre u vladi. Svi oni su očekivali od Hitlera da očuva red i zakon, a da pri tome čvrsto drži u svojoj ruci antisemitizam radikalnijih nacista.²⁰⁶ Prema tome, moglo bi se reći da su Nirnberški zakoni predstavljali neku vrstu kompromisa između različitih pritisaka kojima je rukovodstvo nacističke stranke bilo izloženo. S jedne strane su pritisci dolazili od konzervativne državne birokratije, a s druge strane od radikalnih nacista.²⁰⁷

Okorjeli antisemiti su s oduševljenjem dočekali Nirnberške zakone, radujući se što je država ozakonila dug period nezakonitog nasilja. U svom obraćanju partijskim čelnicima, Hitler je isticao da su Nirnberški zakoni omogućili Jevrejima u Njemačkoj da žive vlastiti život na svim područjima, izdvojeni od njemačkog naroda.²⁰⁸ Optimistične izjave dolazile su i od strane nacističkih zvaničnika, poput ministra unutrašnjih poslova Vilhelma Frika. Godine 1935. on se osvrnuo na Nirnberške zakone, te izjavio da Jevrejima neće biti oduzeto pravo da žive u Njemačkoj. Zvanični komentari o rasnim zakonima sumirani su u londonskom "Tajmsu", u kojem se ističe da su novim zakonodavstvom Jevreji dobili pravo da žive i izgrađuju svoj kulturni i nacionalni život,

²⁰³ Mazower, 2004., 45.

²⁰⁴ Passmore, 2002., 113-114.

²⁰⁵ Shirer, 1977., 333.

²⁰⁶ Vistrič, 2004., 54.

²⁰⁷ Ibidem, 55.

²⁰⁸ Burleigh, 2012., 407.

ali da je učešće Jevreja u političkom i društvenom životu njemačkog naroda zabranjeno.²⁰⁹ Dakle, oni su mogli ulagati u vlastiti kulturni život, poput svojih škola, pozorišta ili sportskih klubova, ali samo na način da se ne miješaju s Nijemcima. Bez obzira što su bili na poziciji građana drugog reda, Jevreji su ipak gajili tračak nade u bolje sutra. Iako su Nirnberški zakoni zaista donijeli veliku diskriminaciju jevrejskog stanovništva, država im ipak nije oduzela mogućnost borbe za egzistenciju.

Godina 1936. ostat će upamćena po Olimpijadi održanoj u Berlinu, koja je još malo produžila nade Jevreja u bolju budućnost.²¹⁰ Kada je rasizam legaliziran Nirnberškim zakonima, mnogi Jevreji u Njemačkoj su pretpostavljali da će režim vremenom postati umjereniji prema njima. Takve pretpostavke dodatno je potaknulo održavanje Olimpijskih igara. Računajući da će vijesti o dešavanjima s Olimpijade odjeknuti širom svijeta, Hitler je pažljivo izbjegavao svoju antisemitsku retoriku prilikom održavanja javnih govora. U međuvremenu je diskriminirajuća politika protiv Jevreja, uključujući arijanizaciju jevrejske imovine, postajala sve prisutnija.²¹¹

Nacisti su u održavanju olimpijskih igara vidjeli priliku da svijetu pokažu uspjehe Trećeg Rajha. U želji da privuku simpatije cijelog svijeta i pokažu najbolje lice, natpisi poput "Jevreji nepoželjni" i slični ovome postepeno su skidani sa trgovina i hotela, a progon Jevreja naizgled obustavljen. Organizacija igara je bila najspektakularnija do tada, a turisti iz različitih dijelova svijeta su govorili da su Nijemci sretan i prijatan narod ujedinjen uz Hitlera, te da su doživjeli skroz drugačiju i pozitivniju sliku od one iz novinskih izvještaja. Međutim, ispod blještave površine i raskoša u olimpijskim danima, duboko skriveno od očiju turista sprovodila se dehumanizacija Jevreja.²¹²

S obzirom na činjenicu da u sportu nije bilo mjesta za ideologije, Hitler je na sve gledao pomalo sumnjičavo. Međutim, kada je u svijetu organizirana kampanja bojkota prema Trećem Rajhu zbog lošeg tretiranja Jevreja, Hitler je shvatio da bi prijenos igara mogao mnogo utjecati na formiranje svjetskog mišljenja o njemačkom društvu. Upravo zbog toga se išlo korak dalje. Osim prividnog stišavanja antisemitizma, menadžeri njemačkog tima su pokušavali na neki način uključiti jevrejske sportiste u poslove oko

²⁰⁹ Vistrič, 2004., 57.

²¹⁰ Ibidem, 57.

²¹¹ Beller, 2007., 86.

²¹² Shirer, 1977., 334.

Olimpijade. Činjenica je da njemački tim nije imao u planu uključiti sportiste jevrejskog porijekla u svoj tim, međutim zbog želje da utišaju glasove protiv igara, koji su dolazili od raznih zemalja, a posebno Sjedinjenih Država, na igre su pozvani Jevreji koji su živjeli izvan Njemačke. Takav potez je učinjen samo kako bi se spriječila prijetnja međunarodnog bojkota.²¹³

Broj jevrejskih sportista na Olimpijadi u Berlinu bio je simboličan, a većina njih su pripadali timovima drugih zemalja. Zahvaljujući američkoj inicijativi sportske vođe Rajha su odlučili pozvati dvoje njemačkih sportista Jevreja da se vrate iz inozemstva i pridruže nacionalnom timu. Jedna od pozvanih bila je Helena Majer, a druga sportašica Gretel Bergman.²¹⁴ Iako se činilo da se pravi sportski duh jednakosti vraćao u okvire Rajha, nacisti se ipak nisu mogli pomiriti s činjenicom da punokrvni Jevreji predstavljaju naciju. Helena Majer je nekako bila prihvatljiv kandidat za takmičenje jer je poticala iz porodice u kojoj je otac bio Jevrej a majka kršćanka, dok Bergmann nije imala nikakve rasne kvalitete koji su nacisti smatrali odlučujućim faktorom. Nekoliko dana prije početka Olimpijskih igara, Bergman je primila pismo u kojem su je obavijestili da se nije uspjela kvalificirati za učešće u nacionalnom timu.²¹⁵ Na intenzivnim pripremama za Olimpijske igre, Bergmann je bila jedina među jevrejskim sportistima koja je u kontinuitetu poboljšavala svoje rezultate. Na takmičenju u Virtembergu postigla je 1,60 m u skoku u vis, što je predstavljalo njemački rekord koji je postigla Ekfriede Kaun. Međutim, bez obzira na sve kvalitete, nacisti su odustali od šanse za osvajanje medalje samo da ne bi primili Jevrejku u svoj tim.²¹⁶

Učešće Helene Majer na Olimpijadi u Berlinu izazvalo je neobične reakcije, budući da je ona jedno vrijeme bila izgnanik iz Njemačke nastavljajući svoj život u Kaliforniji. Neobična činjenica je da su je u Njemačku vratili prvenstveno njeni jevrejski korijeni, pa tek onda sport. Budući da je živjela u Americi, Helena je predstavljala svjetlo koje je privlačilo one nacije koje su prijetile bojkotom Olimpijskih igara.²¹⁷ Uprkos svim

²¹³ Evans, 2005., 630.

²¹⁴ Lusane, 2003., 225.

²¹⁵ Ibidem, 225.

²¹⁶ <https://jwa.org/encyclopedia/article/bergmann-gretel>, 21. 02. 2020.

²¹⁷ Mogulof, 2002., 130.

pritisicama i teškim okolnostima po Jevreje, Helena je uspjela osvojiti srebrnu medalju u kategoriji ženskog mačevanja.²¹⁸

Detaljne pripreme na svim poljima pred Olimpijadu urodile su plodom, a uspjeh u najboljem predstavljanju Njemačke pred strancima nije izostao. Gebels je kroz novine poručivao stanovništvu Berlina da moraju biti šarmantiji od Parižana i živahniji od Rimljana u svome nastojanju da se pokažu pred strancima kao najbolji reprezentanti nacije. Da bi se osigurao dobar dojam, ljudi s kriminalnim dosjeima su protjerani i zatvarani za vrijeme trajanja Olimpijskih igara.²¹⁹ U Hitlerovim glavnim govorima tokom 1936. godine, jedva da se i spominju Jevreji. Za naciste je Olimpijada predstavljala i jednu vrstu političkog poduhvata. Ljudi iz inostranstva koji su dolazili na Olimpijadu su pričali da su svjedočili novom preporodu, procvatu i jedinstvu Trećeg Rajha. Iako je prividno zaustavljena kampanja protiv Jevreja, njihovo isključivanje iz svake društvene sfere i dalje je važio kao primarni cilj nacista. Da taj cilj nije nikad napušten postalo je jasno čim je Olimpijada bila završena.²²⁰

Kako je vrijeme odmicalo, postupci nacista bili su sve suroviji. Jevrejima su ograničavana sva prava, a maltretiranja od strane vlasti su izrasla u svakodnevicu. Kršenje i najmanjih propisa moglo ih je dovesti do smrtne kazne.²²¹ Dok je Njemačka kao domaćin olimpijskih igara 1936. godine očaravala posjetioce sa Zapada, protjerivanje i teror nad Jevrejima nije nestao. Naime, kako su stalno uklanjani iz javnih službi skoro polovina njih je ostalo bez sredstava za život. Mnoge životne udobnosti, ali i ono najosnovnije za normalan život, Jevrejima je bilo uskraćeno. Veliki broj gradova onemogućavao je nabavku hrane za jevrejske porodice. Na vratima dućana često se mogao vidjeti natpis "Jevrejima ulaz zabranjen". Osim hrane, teško dostupni su im bili i lijekovi.²²² Antisemitski znakovi postavljeni su na ulicama i uz ceste mnogih gradova i sela. Najčešći slogan koji se mogao vidjeti glasio je "Jevreji nepoželjni". Na ulazu u mnoge lokale stajala su upozorenja da Jevreji ulaze u lokal na vlastitu odgovornost. U nekim mjestima vlasti su zabranjivale Jevrejima da idu u kino. Na istoku Njemačke, u gradu Magdeburgu svi tramvaji su na ulaznim vratima imali postavljene znakove na

²¹⁸ Mogulof, 2002., 222.

²¹⁹ Evans, 2005., 630.

²²⁰ Ibidem, 632.

²²¹ Mitrović, 1974., 300.

²²² Shirer, 1977., 335.

kojim je pisalo “Jevreji nepoželjni“. Također, isti grad im je zabranio korištenje gradske biblioteke.²²³ Sve ove mjere imale su jedan cilj, a to je priprema terena za konačno uništenje jevrejskog stanovništva u Njemačkoj.

Uporedo sa nastojanjem da se Njemačka u inostranstvu prikaže kao miroljubiva zemlja, sistem unutrašnjeg nadzora je sve više nadograđivan. Mehanizmi koji su služili za takav poduhvat protezali su se od SA i SS odreda pa sve do otvorenih prijetnji koje su upućene onima koji su smatrani kritičarima nacističkog režima. Kampanje namijenjene masama i intenzivna propaganda stvorili su svakodnevnu prisilnu izloženost građana utjecaju režima, ali i prisilu dokazivanja odanosti i vjernosti istom.²²⁴ Moglo bi se reći da se od 1936. godine unutrašnja politika Njemačke sve brže kretala ka svome cilju.

Da je režim čvrsto nastavio ostvarivanje svojih ciljeva i tokom 1936. i 1937. godine, pokazuju događaji u Gornjoj Šleziji. Jevreji na ovom području su se pozvali na odredbe o zaštiti manjina. Ove odredbe su se nalazile u Ugovoru o Gornjoj Šleziji, koji je utemeljen od strane Društva naroda, pa je vlada Rajha morala priznati odredbe na koje su se Jevreji pozvali. Međutim, 1937. godine spomenute odredbe su prestale važiti, pa su odmah uvedeni rasni zakoni na spomenutom području.²²⁵ Ovakav postupak govori o tome koliko su nacisti vodili računa o sprovođenju antisemitske politike. Iako se ponekad činilo da nacisti neće uspjeti provesti svoje zamisli, ipak izostanak svjetskih reakcija spram činjenice da se krše ljudska prava, omogućilo im je postepenu ali sigurnu gradnju puta koji će ih odvesti do stvaranja jedne od najvećih tragedija u ljudskoj prošlosti.

Godina 1938. donijela je još jače uspostavljanje politike rasne čistoće i novi val antisemitizma. Novim odredbama Zakona o građanima Rajha uslijedila je čistka cijelog zdravstva. Poresko pravo je obavijeno rasnim odredbama tako što su ukinuti dječji popusti za Jevreje. U cilju što veće prepoznatljivosti Jevreja u društvu, donesen je zakon o izmjeni porodičnih imena i prezimena, čime je ukinuta asimilacija imena. Naređeno je da Jevreji moraju dodatno preuzeti jedno jevrejsko ime Sara ili Izrael.²²⁶

Novi val antisemitizma donio je konačno uklanjanje Jevreja iz njemačke privrede. Ovdje treba naglasiti da su Jevreji dugi niz godina čvrsto stajali na području privrede.

²²³ Evans, 2005., 596.

²²⁴ Dirlmeier, 1999., 221.

²²⁵ Nolte, 1990., 382.

²²⁶ Ibidem, 382.

Zahvaljujući svome bogatstvu, sposobnostima i međunarodnim vezama, Jevreji su u privrednom smislu činili dio dragocjenog stanovništva Njemačke. Upravo zbog tog je Herman Gering, koji je bio zadužen za privredu, dugo pokazivao otpor prema ekstremnim antisemitima u stranci, ne želeći da tek tako dovede u pitanje ekonomsku stabilnost zemlje.²²⁷ Tokom aprila 1938. godine donesena je odluka koja je obavezala Jevreje da prijave svu imovinu koju su posjedovali, dok je ekonomski bojkot doveo do toga da su čak ispred jevrejskih prodavnica bili angažovani pripadnici jurišnih odreda kako bi zaustavili svakog ko bi se usudio nešto kupiti od Jevreja.²²⁸ Kao posljedica spomenutih mjera i opće torture od strane režima, došli je do još većeg iseljavanja Jevreja iz Njemačke i traženja utočišta i spasa od nacističke politike.

Koraci koji su poduzimani s ciljem uništenja Jevreja započeli su bezazlenom propagandom, koju su mnogi posmatrali kao nešto prolazno. Od donošenja Nirnberških zakona stvarani su temelji za uspostavljanje kriterija kojim su Jevreji automatski izdvojeni iz njemačkog društva. Od tada je pojava raznih zakonskih odredbi protiv Jevreja bila svakodnevica. Zahvaljujući tome, razvoj nacističke politike išao uzlaznom putanjom, a antisemitizam sve više jačao. Iako je položaj Jevreja u Njemačkoj postajao svakim danom sve teži, ipak bi se moglo reći da su koraci do uništenja jevrejskog stanovništva sve do decembra 1938. godine, tekli prilično neusklađeno. Sistematsko uništavanje počelo je nakon atentata na njemačkog diplomatu Ernsta von Ratha u Parizu.²²⁹ Ovaj događaj bi se mogao okarakterisati kao jedna prekretnica u povijesti jevrejskog naroda. Poznato je da je u prvih nekoliko godina nacističke vladavine protujevrejska propaganda i diskriminacija prisutna isključivo kroz zakonske propise. Dakle nije bilo riječi o nekoj vrsti pogroma i eskalaciji nasilja. Atentat u Parizu je poslužio kao ključni događaj koji je usmjerio dalje kretanje nacističke ideologije. To je bio uvod u jedan novi vid diskriminacije, odnosno u demonstraciju sile koja je nadmašila sve ranije zločine koji su bili usmjereni spram Jevreja.

²²⁷ Mitrović, 1974., 300.

²²⁸ Vistrič, 2004., 59.

²²⁹ Dirlmeier, 1999., 225.

8. Kristalna noć kao uvertira u holokaust

Na prvi pogled, onima koji nisu dobro upoznati s poviješću antisemitizma i događaja koji su se nizali, termin "Kristalna noć" izaziva neku vrstu divljenja. Pomislili bi da je riječ o nekom veličanstvenom kulturnom događaju. Asocijacije koje su ljudi vezali za ovaj termin ne bi mogle naslutiti ni najmanje zlo. Međutim, surova istina s kojom se nije nimalo lahko suočiti dovodi do strašne stvarnosti koja se odigrala u njemačkom društvu. Kristalna noć označava pogrome koji su se desili u novembru 1938. godine u Njemačkoj. Podsjećajući na kristale, komadići stakla od polupanih izloga jevrejskih radnji bili su rasuti po ulicama njemačkih gradova. Dakle, kristalna noć je naziv za veliki pogrom protiv Jevreja, koji se desio u Njemačkoj 1938. godine. Različita su tumačenja i odgovori na pitanje zašto je takav događaj dobio naziv "kristalna noć". Jedno od tumačenja jeste da je ovaj naziv utemeljen zbog straha od nacističkog režima u kojem ljudi nisu imali dovoljno slobode da bi zaista rekli ono što misle i pokazali istinu. Iako su mnogi bili svjesni da je novembarski pogrom bio osmišljen od strane države, a ne spontani izljev bijesa od strane stanovništva, termin "kristalna noć" je pokušaj da se na neki način ublaži strašna slika o nacističkom režimu.

Priča o "kristalnoj noći" najčešće se vezuje uz ono što je danas poznato kao holokaust. Prema nekim tumačenjima, kristalna noć je bila prva naznaka sudbine koja će kasnije zadesiti Jevreje. Nakon ubistva u Parizu Jevreji su vraćeni u bespravni položaj kakav su imali u srednjem vijeku, s tim da su sada ostali i bez svog bogatstva.²³⁰ Nacistička vlada je mnogo ranije započela progon Jevreja koji su uspjeli sačuvati svoj položaj u gospodarstvu, međutim vremenom od 1933. pa do 1938. godine, njima je skoro u potpunosti oduzeta mogućnost preživljavanja.²³¹

U oktobru 1938. godine, iz Njemačke je protjerano 17.000 Jevreja poljskog porijekla, koji su ostavljeni na njemačku granicu prema Poljskoj. Tadašnja vlada Poljske je odlučila oduzeti im državljanstvo, pa su se tako Jevreji našli na ničijoj zemlji.²³² Među onima koje je zadesila ovakva sudbina našla se i porodica Grinspan. Njihov sin Heršel Grinspan, koji je utočište pronašao u Parizu, nije mogao ostati ravnodušan na ovakav potez vlasti prema jevrejskom stanovništvu. Iz želje da se na neki način osveti, u naletu

²³⁰ Nolte, 1990., 382.

²³¹ Grupa autora, *Povijest: 17*, 2008., 377.

²³² Vistrič, 2004., 62.

bijesa zbog nepravde, on se odlučuje na potez koji će postati povod za antijevrejsko nasilje i teror širom Njemačke.²³³ Grinspan je u Parizu, 7. novembra 1938. godine, ustrijelio njemačkog diplomatu Ernsta vom Rata (Ernst vom Rath), koji je samo dva dana kasnije umro od povreda zadobijenih u atentatu.²³⁴ Svojim potezom, mladi Grinspan nije uspio postići ništa osim pružiti povod za pogrome koji su uslijedili nakon ovog događaja. Moglo bi se zaključiti da je atentat u Parizu dao priliku koju su nacisti dugo čekali. Reakcije njemačkog rukovodstva na dešavanja u Parizu nisu izostale. Prilikom proslave godišnjice pokušaja puča iz 1923. godine, Hitler je iskoristio komemorativnu akademiju te okupljene pozvao na antisemitsku akciju.²³⁵ Ovaj korak označio je početak zloglasnog novembarskog pogroma, poznatog kao kristalna noć. Do tad neviđeno nasilje, sada je postalo životna svakodnevnica jevrejskog naroda.

Prvi veliki pogrom desio se 9. novembra 1938. godine.²³⁶ U toku jedne novembarske noći spaljene su sinagoge širom Njemačke, dok je preko 7.000 jevrejskih trgovina u potpunosti uništeno. Vlastima nije bilo dovoljno što su uništili skoro čitavu imovinu, pa su učinili dodatni korak kako bi otežali život Jevrejima. Dodatna kazna za Jevreje bila je globa koja je iznosila više od jedne milijarde njemačkih maraka, a police osiguranja su uzete u korist države.²³⁷ Nekoliko dana prije Kristalne noći u jednom njemačkom listu je objavljen popis lokacija gradskih sinagoga. Organizirane grupe, naoružane sjekirama su razbijale i uništavale sve što im je moglo doći do ruku. Vatrogasnim službama je naređeno da ne gase požare na sinagogama, te da paze da vatra ne zahvati druge građevine koje su se nalazile u neposrednoj blizini.²³⁸

U nasilju koje nije poznavalo granice ubijeno je 36 Jevreja, međutim kasnije je ustanovljeno da je ubijena 91 osoba.²³⁹ Kristalna noć je mnogima oduzela slobodu, stoga se ovaj događaj može posmatrati i u kontekstu prvog velikog vala hapšenja Jevreja i njihovog premještanja u logore. Nakon pogroma i uništenja, 30.000 Jevreja je odvedeno u koncentracione logore.²⁴⁰

²³³ Vistrič, 2004., 63.

²³⁴ <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kristallnacht>, 23. 09. 2020.

²³⁵ Mitrović, 1974., 301.

²³⁶ Hamilton, 1978., 209.

²³⁷ Ibidem, 209.

²³⁸ Burleigh, 2012., 447.

²³⁹ Martin, 2006., 118.

²⁴⁰ Mosse, 1978., 192.

U pokušaju da javnosti predoči novembarska dešavanja u Njemačkoj, jedan britanski novinar je isticao da pljačka i uništavanje dućana traju satima. Gledajući divljanje po ulicama Berlina, pokušao je prenijeti dio onoga što doživljava jevrejsko stanovništvo: „Pljačkanje i uništavanje jevrejske imovine odvija se po ulicama glavnog grada. Kako je dan odmicao, bandama koje su uništavale sve pred sobom, pridruživali su se i elementi kriminalnog stanovništva. Ulice u poslovnim četvrtima su bile popločane razbijenim staklom, dok su trotoari bili puni polomljenog namještaja iz radionica. Mogle su se vidjeti pisaće mašine, telefoni, hrpe kancelarijskog papira i drugih stvarčica koje su bačene kroz prozor. Skoro 18 sati neprekidno trajalo je masovno unštavanje gradskih četvrti..“²⁴¹

Svijet je mogao jasno vidjeti zlo koje je oživljavalo u Njemačkoj. Svjedočanstva u obliku poziva da se nasilje zaustavi mogla su se pronaći posvuda. Američke novine su također bile prepune naslova o nacističkom napadu na Jevreje, a u znak protesta zatraženo je da se poveća broj imigranata kojima je dozvoljen ulazak u zemlju. Kada je riječ o novinama, posebno se istakao naslov objavljen od strane novinara iz Los Anđelesa 23. novembra 1938. godine koji je glasio: “Nacisti upozoravaju da će Jevreji biti izbrisani, ukoliko ih zapadne demokracije ne evakuiraju.“²⁴² Na prvi pogled je izgledalo da će se pronaći rješenje kako da se spasi jevrejski narod. Međutim, prošlost je pokazala da su to ustvari bili samo početni poklici koji su jako brzo utišani.

Iako se na prvi pogled činilo da je većina stanovništva Njemačke bila zadovoljna onim što se dešavalo u njihovoj zemlji, ipak je bilo i onih koji su zaista osjećali nezadovoljstvo zbog toga što se u civiliziranoj zemlji dešava strašno nasilje. Svjedočanstva koja se odnose na obično stanovništvo, ali i na nacističke krugove upućuju da je dobar dio njemačke javnosti osuđivao pogrome. Jedan od razloga je taj što su napadi na sinagoge implicirali i napade na Katoličku crkvu. Zbog toga se kod njemačkih katolika pojavio strah da bi mogli doći na listu nacističkih žrtava. Takav način razmišljanja proizilazi iz činjenice da bi rulja, u spremnosti uništavanja svakog oblika svetog, počela napadati crkve ako ne bi našli sinagogu u blizini.²⁴³ Govoriti o primjerima koji iskaču iz

²⁴¹ <https://www.theguardian.com/theguardian/from-the-archive-blog/2013/nov/08/kristallnacht-guardian-archive-1938>, 24. 09. 2020.

²⁴² <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kristallnacht>, 23. 09. 2020.

²⁴³ Burleigh, 2012., 450.

opće slike užasa i terora, te predstavljaju svijetlu stranu njemačkog društva moglo bi dovesti u pitanje tvrdnju o fanatičnom antisemitizmu u Njemačkoj. Međutim, treba imati na umu da je u svakoj situaciji, koliko god ona loša bila, moguće promovirati prave vrijednosti i ljudskost. To svakako nimalo ne umanjuje parolu zla kojom se vodio nacistički režim jer zlo se ne može izmjeriti. Važno je znati zašto se nešto desilo i šta je to što je ljude pokrenulo da idu u pravcu užasa nacističkog režima. Sama namjera da se uništi jedan narod je dovoljno zastrašujuća.

Razmišljajući o nekolicini dobrih ljudi koji su živjeli u ozračju atmosfere koja je bila prisutna u Njemačkoj krajem 1938. godine, lahko je doći do zaključka da je ljudima trebalo mnogo hrabrosti da ustanu protiv vlasti i režima koji je vodio nasilnu politiku. Oni koji su javno osuđivali pogrom uglavnom su teško kažnjavani i okarakterisani kao izdajnici. Jedna Njemica je bila javno prozvana u lokalnim novinama zato što je pomogla Jevreju prilikom čišćenja uništene trgovine.²⁴⁴

Nakon novembarskog pogroma, uslijedilo je širenje propagande o tome ko je zaista izazvao nasilje. Režim je imao za cilj predstaviti pogrom kao nešto što se spontano dogodilo, te da su ga pokrenule manje struje u društvu koje su bile željne osvete. Međutim, kada se sagleda cjelokupna slika događaja koji su uslijedili nakon 1938. godine teško bi bilo povjerovati u to. Bez jake logističke pripreme kristalna noć se ne bi mogla lahko dogoditi. Veliki broj ljudi iz režimskih krugova i stranačkog rukovodstva su imali važan uticaj u organizovanju pogroma, međutim jedna ličnost bi se trebala posebno izdvojiti. Riječ je o ministru propagande, Gebelsu. Jedne prilike on je izjavio da ubistvo u Parizu predstavlja prvi pucanj u ratu protiv Jevreja. S druge strane, Hitler je pokušavao ostati po strani želeći time umanjiti realnost događaja i smanjiti pritiske koji su dolazili sa strane. Međutim, bilješke koje je vodio Gebels, jasno ukazuju da je Hitler bio upoznat o svakom koraku te da je tražio da Jevreji plate štetu nastalu po njemačkim gradovima.²⁴⁵ Objašnjavajući zašto nije želio narediti policiji da zaustave nered po ulicama, Gebels je na sastanku za strane novinare u Berlinu rekao: “Nisam mogao narediti policajcu da puca

²⁴⁴ Burleigh, 2012., 452.

²⁴⁵ Vistrič, 2004., 64.

na Nijemce jer iznutra suosjećam s njima.“²⁴⁶ Ova izjava oslikava jačinu antisemitizma i jasno pokazuje odobravanje novembarskih pogroma i nasilja.

Nesumnjivo je da je kristalna noć ubrzala nacističke planove protiv Jevreja. Oni koji su ranije zatvarali oči pred ograničavanjem slobode i nadali se boljem položaju, nakon pogroma su tražili načine da napuste Njemačku. Nedugo nakon kristalne noći novine SS-a su objavile članak pod nazivom “*Jevreji. Šta sad?*“, iskazujući zadovoljstvo zbog nedovoljne brige svjetske javnosti o događajima koji su Jevreje doveli do posljednje etape uništenja. Iako mnogi smatraju da je rat doprinio prekidu nacističke suzdržanosti od otvorenog ubijanja, činjenica da javnost nije dovoljno reagovala, pokazuje da nacisti nisu imali nikakve prepreke za uništenje Jevreja ni godinu dana prije početka rata.²⁴⁷ Kristalna noć bi se mogla posmatrati kao sredstvo kojim se njemačko društvo psihološki spremalo za novi rat. Bio je to uvod u dvosmjerni rat koji je podrazumijevao koordiniranu borbu, s jedne strane borba Njemačke protiv velikih sila za proširenje životnog prostora i ostvarenje teritorijalne hegemonije i, s druge strane, rat protiv Jevreja.²⁴⁸

Nakon kristalne noći politika nacista je postala mnogo radikalnija nego ranije. Jevreji su u potpunosti bili isključeni iz svakog oblika poslovanja, a društveno su još više bili izolovani od ostatka njemačkog stanovništva. Događaji koji su obilježili kristalnu noć pokazali su da je došlo vrijeme za direktan obračun s Jevrejima, te da Njemačka više ne može tolerisati njihovo prisustvo. U svojoj izjavi o jevrejskom pitanju iz 1919. godine, Hitler je pokazivao odbojnost prema pogromu, tvrdeći da pogromi nisu dovoljni kao sredstvo za postizanje željenog cilja koji se odnosio na konačno uklanjanje Jevreja iz Njemačke. Umjesto toga on je govorio o antisemitizmu razuma koji se zasnivao na pravnoj borbi protiv Jevreja.²⁴⁹ Razlog ovim tvrdnjama bi se mogao pronaći u činjenici da je Hitler imao za cilj ograditi se od nasilja koje se desilo, želeći na taj način smanjiti pritisak na Njemačku koji je dolazio iz stranih zemalja.

Jedan od ključnih elemenata ovog događaja leži u činjenici da je Kristalna noć značila u određenoj mjeri odstupanje od ranije nacističke politike protiv Jevreja koja se prvenstveno zasnivala na pravnoj i birokratskoj strategiji progona. Intenzitet

²⁴⁶ Martin, 2006., 40.

²⁴⁷ Burleigh, 2012., 455.

²⁴⁸ Vistrič, 2004., 68.

²⁴⁹ Steinweiss, 2009., 3.

protujevrejskog nasilja iz 1938. godine bio je sigurno bez presedana u nacističkoj Njemačkoj, međutim iako je legalna birokratska strategija bila presudna za marginalizaciju njemačkih Jevreja, slučajevi nasilja, iako se odnose uglavnom na pojedinačne incidente, bili su veoma česti i prije 1938. godine. Prema tome, dalo bi se zaključiti da je ono imalo svoj kontinuitet, te da se kristalna noć može posmatrati kao vrhunac brutalne patnje koja je u različitom intenzitetu svakodnevno bila prisutna u životu jevrejskog stanovništva.²⁵⁰ Nakon pogroma Jevreji su u potpunosti isključeni iz svih njemačkih škola, oduzeta su im sva preduzeća i nekretnine a socijalni život u potpunosti oduzet. Čak su morali predati i svoje vozačke dozvole.²⁵¹ Ukratko rečeno, oduzeta su im sva ljudska prava i slobode.

Sumirajući događaje koji su obilježili nacističku politiku 1938. godine, može se izdvojiti nekoliko bitnih zaključaka. Prije svega, kristalna noć je bila važan korak u procesu izvršenja konačnog cilja koji će završiti holokaustom. Od početka provođenja nacističkih ideja i ciljeva, Kristalna noć predstavlja prvi slučaj velikog javno organizovanog nasilja prije Drugog svjetskog rata. I možda najznačajnija posljedica ovog događaja jeste otvaranje posljednje faze arijanizacije, odnosno prisilno oduzimanje vlasništva i bogatstva preostalog u rukama Jevreja. To je svakako dovelo do ogromnog porasta iseljavanja Jevreja iz Njemačke, što je dodatno pogoršalo međunarodnu jevrejsku izbjegličku krizu i pojačalo diplomatske napetosti između Njemačke i drugih zemalja.²⁵²

²⁵⁰ Steinweiss, 2009., 5.

²⁵¹ Hamilton, 1978., 210.

²⁵² Steinweiss, 2009., 4.

9. Posljednji koraci do uništenja

U periodu između 1933. i 1939. godine nacistički odnos prema jevrejskom pitanju prošao je brojne faze. Iako su u percepciji nacističkog rukovodstva Jevreji smatrani smrtnim neprijateljima njemačkog naroda, ipak u početnoj fazi ostvarenja svojih planova nacisti nisu imali jasan plan fizičkog istrebljenja Jevreja. Sve mjere provođene između 1933. i 1938. godine, bilo da se radi o zakonskim isključenjima ili ekonomskom bojkotu, bile su provođene sa dozom opreza. Krajem 1938. i početkom 1939. godine sve je više bilo vidljivo kretanje prema radikalnoj politici potpunog uklanjanja Jevreja iz njemačkog društvenog prostora.²⁵³ Pripojenje Austrije Njemačkoj 1938. godine dodatno je pogoršalo položaj Jevreja, dovodeći njih još 190.000 pod direktan uticaj nacističkog režima.²⁵⁴ Tada su austrijski nacionalsocijalisti u saradnji sa SS-om nametnuli još veći antisemitski program, što je dovelo da njemačka praksa prisiljavanja Jevreja da plate za svoju slobodu, bude proširena i na Austriju. Za samo nekoliko mjeseci 100.000 austrijskih Jevreja je uspjelo pobjeći u inozemstvo.²⁵⁵ Važno je istaći da je 1939. godine došlo do povećanja broja koncentracionih logora. Od ranije je postojala zamisao da se uz svaki matični logor osnuje određeni broj vanjskih logora, međutim veće potrebe su se ukazale tek u godinama pred izbijanje rata. Ovim ustanovama bilo je pokriveno čitavo područje Njemačke. Godine 1939. postojalo je više od 100 njemačkih koncentracionih logora.²⁵⁶ S druge strane, došlo je i do velikog pogoršanja u sistemu rada i ponašanja prema zatvorenicima. U većini logora je došlo do pretrpanosti što je izazvalo glad i pogoršanje zdravstvenih prilika među zatvorenicima.²⁵⁷

Antisemitizam koji je stalno jačao, Jevrejima je onemogućavao društvenu pokretljivost. Smatrajući ih urođenim kriminalcima, država ih je predala u ruke policiji. Zahvaljujući svojoj politici Njemačka je postala zatvor za Jevreje. Godine 1939. oni nisu više mogli učestvovati ni u kakvim kulturnim manifestacijama, pa čak nisu smjeli ni da izlaze na ulicu kada žele. Stjerani u kut, Jevreji nisu imali puno izbora. U predratnoj

²⁵³ Vistrič, 2004., 71.

²⁵⁴ Overy, 2005., 583.

²⁵⁵ Ibidem, 584.

²⁵⁶ Kogon, 1982., 34.

²⁵⁷ Ibidem, 33.

atmosfera za njih su postojala samo dva moguća scenarija, od kojih bi prvi uključivao da im Njemačka osvoji prostor za život dok je drugi značio smrt.²⁵⁸

U jednom svom govoru tokom 1939. godine, Hitler je obećao budućnost bez Jevreja, a Drugi svjetski rat je postao idealna prilika za ostvarenje takvih zamisli. U prvim godinama rata stvarani su planovi da Jevreji budu iseljeni na ostrvo Madagaskar, međutim suprotno od te zamisli pristupilo se planskom istrebljenju i masovnom ubijanju koje je kasnije nazvano konačnim rješenjem jevrejskog pitanja.²⁵⁹ Nakon svih godina ulaganja u izgradnju svijesti o Jevrejima kao najvećem neprijatelju, režim se sada fokusirao na njihovo sistemsko uklanjanje.

Iako je na prvi pogled izgledalo kao da je glavni cilj Njemačke svjetska prevlast, ipak detaljno sagledavanje događaja pokazuje da je Hitlerov rat bio rasni rat.²⁶⁰ Stalno naglašavanje prednosti Nijemaca kao arijevskeg naroda bilo je duboko ukorijenjeno u Hitlerove zamisli o budućem uređenju svijeta. Kroz razne zakone kojima su oduzimate slobode Jevrejima, te novembarski pogrom 1938. godine pa sve do logora smrti, Hitlerova namjera je bila veoma jasna. Išao je ka tome da očisti Evropu od Jevreja, što je bila svjesna politika nacističke Njemačke. Moglo bi se reći da su se Hitlerove ideje svodile na borbu za vlast koja poznaje samo dominaciju i upotrebu sile.²⁶¹

Jevreji, koji su bili prvenstveno žrtve opće rasne mržnje, u Drugom svjetskom ratu će postati objekti fizičke likvidacije. Brojne rasprave o antisemitizmu u Njemačkoj fokusirane su na otkrivanje korijena holokausta, međutim ne nalaze jasne dokaze o poticaju na fizičko istrebljenje prije 1939. godine. Ovakav pristup skreće pažnju sa stvarnosti koju su živjeli Jevreji odmah nakon uspostave nacističke vlasti. Cijeli sistem koji se pojavio nakon 1933. godine bio je antisemitski kako u gledištima tako i u praksi.²⁶² Upravo zbog toga početak Drugog svjetskog rata nije smatran slučajnom prilikom za provođenje antijevrejske kampanje, nego produžetkom antisemitskog rata u kojem je Njemačka imala ulogu od 1918. godine.²⁶³

²⁵⁸ Nolte, 1990., 383.

²⁵⁹ Mitrović, 1974., 301.

²⁶⁰ Schulze, 2012., 148.

²⁶¹ Bulok, 1954., 355.

²⁶² Overy, 2005., 584.

²⁶³ Ibidem, 587.

10. Zaključak

Antisemitizam je postao jedan od osnovnih elemenata nacističkog režima. U atmosferi gdje jedan narod sebe percipira kao superiornu rasu, antisemitizam nije bilo teško promovisati. To je doprinijelo veoma brzom donošenju mjera koje su podrazumijevale opću diskriminaciju za sve one koji nisu imali čisto njemačko porijeklo. Hitlerova ideologija podrazumijevala je pronalazak načina da se Jevreji izoliraju iz društva, kako bi ono ostalo čisto. Počevši od 1933. godine Hitler je polahko izgrađivao moć kojom je svoja antisemitska uvjerenja uspijevao ugraditi u cjelokupno društvo. Tokom prvih godina svoje vladavine, on je uspio Jevreje potaknuti na iseljavanje, oduzeti im imovinu, slobodu i sve ono što su godinama gradili. Do vremena kada su počele posljednje pripreme za uništenje jednog naroda, položaj Jevreja sveden je na najnižu tačku gdje više nisu tretirani kao ljudi.

Kada su se strašne slutnje počele ostvarivati i ljudi svakodnevno bili izloženi poniženjima i stradanjima, jevrejskom narodu je najteže razočarenje bio nedostatak solidarnosti od strane onih koje su do jučer smatrali komšijama i prijateljima. Njihovo prešutno odobravanje politike koju je vodio nacistički režim predstavlja težak udarac. U početnoj fazi buđenja antisemitizma za vrijeme Hitlerove vlasti, mnogi Jevreji nisu mogli da se suoče sa istinom nadajući se boljim vremenima. Upravo ta nada ih je spriječila da izvuku zaključke prije nego bude kasno. Rat su dočekali nespremno i to u svijetu koji nije puno mario kakvu će im sudbinu ispisati neprijatelj čiji je glavni cilj bio osloboditi svijet od Jevreja.

Proučavanje antisemitizma je potrebno i zbog uloge koju je imao u izazivanju holokausta. Ponekad se može steći dojam da se antisemitizam definiše kao glavni uzročnik holokausta. Međutim, treba biti na oprezu s takvim tvrdanjama s obzirom da su događaji koji su doveli do holokausta uključivali veliki stepen logističkih priprema. Ipak, antisemitizam i holokaust su teme koje su veoma povezane, pa tako izučavanje holokausta razvija svijest o žrtvama antisemitizma.

Svakodnevno promovisani stereotipi spram Jevreja i svih onih koji se nisu uklapali u ideal arijevskeg društva donijeli su štetu ne samo onim ljudima koji su bili žrtve režimske torture, već i generacijama koje su došle nakon Drugog svjetskog rata. Dokaz tome je jasno vidljiv na primjerima današnjih generacija koje se još uvijek bore sa

predrasudama i diskriminacijom različitih oblika. Kako se u prošlosti antisemitizam koristio za isključivanje određene društvene grupe tako se koristi i danas. Bez obzira što je naišao na brojna osuđivanja od strane savremenog društva, antisemitizam kao oblik diskriminacije postoji i danas. Razlog tome bi se mogao pronaći i u nedovljnom sjećanju na sve nevine žrtve antisemitizma. Ne želeći uzeti pouke iz prošlosti čovječanstvo dopušta da se stvaraju nove mrlje na stranicama historije.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Arendt, Hannah, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94, Beograd, 1999.
- Baumann, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Polity, UK, 1991.
- Beller, Steven, *Antisemitism: A very short introduction*, Oxford University Press, New York, 2007.
- Blažević, R., Alijagić, A., “Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Vol. 31 No. 2, Rijeka, 2010.
- Bulok, Alen, *Hitler: slika tiranije*, Izdanje novinsko izdavačkog preduzeća „Zadruga“, Beograd, 1954.
- Burleigh, Michael, *Treći Reich*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2012.
- De Fontet, Fransa, *Rasizam*, Plato, Beograd, 1999.
- Dirlmeier, Ulf, *Povijest Njemačke*, Barbat, Zagreb, 1999.
- Evans, Richard J., *The Third Reich in Power*, Penguin Books, UK, 2005.
- Fein, Helen, “Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions“, *The persisting question: Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*, De Gruyter Verlag, Berlin, New York, 1987.
- Freeden, Michael, *Političke ideologije*, Algoritam, Zagreb, 2006.
- Grupa autora, *Povijest: 16: Prvi svjetski rat i poslijeratna Europa (1914.-1936.)*, HRVATSKO IZDANJE: Europa press holding, Zagreb, 2008.
- Grupa autora, *Povijest: 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945.)*, HRVATSKO IZDANJE: Europa press holding, Zagreb, 2008.
- Hamilton, Alaster, *Fašizam i intelektualci 1919-1945.*, Vuk Karadžić, Beograd, 1978.
- Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, Priedio: NSDAP/AO, Minhen, 1942.
- Johnson, Paul, *A history of the Jews*, Harper Perennial, New York, 1988.
- Keller, Werner, *Povijest Židova : od biblijskih vremena do stvaranja Izraela*, Naprijed, Zagreb, 1997.

- Kogon, Eugen, *Država SS-a: Sistem njemačkih koncentracijskih logora*, Globus, Zagreb, 1982.
- Lazare, Bernard, *Antisemitism: Its History and Causes*, University of Nebraska Press, Nebraska, 1995.
- Leko, Stjepan, "Antisemitizam u Trećem Reichu", *Essehist : časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Vol. 8 No. 8, Filozofski fakultet Osijek, 2016.
- Lusane, Clarence, *Hitler's Black Victims*, Routledge, New York, 2003.
- Martin, Gilbert, *Kristallnacht: Prelude to Destruction*, Harper Press, New York, 2006.
- Mazower, Mark, *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*, Prometej, Zagreb, 2004.
- Mitrović, Andrej, *Vreme netrpeljivih*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1974.
- Mogulof, Milly, *Foiled: Hitler's Jewish Olympian : the Helene Mayer Story*, Rdr Books, Canada, 2002.
- Mosse, George L., *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, Howard Fertig, New York, 1978.
- Nolte, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Prosveta, Beograd, 1990.
- *Opća enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, III izdanje, 1/8, Zagreb, 1977.
- *Opšta enciklopedija Larousse*, Tom III, Vuk Karadžić, Beograd, 1972.
- Overy, Richard, *Diktatori: Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.
- Passmore, Kevin, *Fascism: A Very Short Introduction*, Oxford University Press, New York, 2002.
- Popov, Čedomir, *Od Versaja do Danciga*, Nolit, Beograd, 1976.
- Ravlić, Slaven, *Suvremene političke ideologije*, Politička kultura, Zagreb, 2003.
- Reich, Wilhelm, *Masovna psihologija fašizma*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
- Schulze, Hagen, *Kratka Njemačka povijest*, Srednja Europa University Press, Zagreb-Sarajevo, 2012.

- Sekelj, Laslo, "Antisemitizam u Jugoslaviji (1918.-1945.)", *Revija za sociologiju*, Vol. 11 No. 3-4, Novi Sad, 1981
- Shirer, William, *Uspon i pad Trećeg Reicha*, Znanje, Zagreb, 1977.
- Skoličić, Jasmina, "Usporedba državne propagande u Njemačkoj i Velikoj Britaniji tijekom Drugog svjetskog rata", *Pro tempore : časopis studenata povijesti*, No. 4, Zagreb, 2007.
- Steinweiss, Alan E., *Kristallnacht 1938*, Harvard UP, London, 2009.
- Šimac, Neven, "Katolici i Židovi: od antisemitizma i antijudaizma do kajanja i pomirenja", *Crkva u svijetu : Crkva u svijetu*, Vol. 34 No. 3, Split, 1999.
- Švob, Melita, "Migracije i promjene u židovskoj populaciji", *Migracijske i etničke teme*, Vol. 11 No. 3-4, Zagreb, 1995.
- Tepišić, Goran; Vukelić, Miloš, "Kulturno nasilje kao proces dugog trajanja: od kolonijalizma do humanitarizma", *Politička misao : časopis za politologiju*, Vol. 56 No. 1, Zagreb, 2019.
- Vistrič, Robert S., *Hitler i holokaust*, Alexandria Press, KNJ.4, Beograd, 2004.
- Vulesica, Marija, "Povijest i razmatranje pojma antisemitizam", *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, Vol. 3, No. 1-2(4-5), Zagreb, 2009.
- Zuckerman, Boško, „Prilog proučavanju antisemitizma i protužidovske propagande u vodećem zagrebačkom ustaškom tisku (1941-1943)“, *Radovi : Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 42 No. 1, Zagreb, 2010.

Web – stranice:

- Pieter van der Horst, "The Egyptian Beginning of Anti-Semitism Long History", (2007), Dostupno na : <http://jcpa.org/article/the-egyptian-beginning-of-anti-semitism%E2%80%99s-long-history/> [pristupljeno 20. 06. 2019].
- Gottheil, Richard and Vogelstein, Hermann, "Church councils", Jewish Encyclopedia, Dostupno na: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4379-church-councils> [pristupljeno 19. 07. 2019].

- Gotthard Deutsch, "Luther Martin", Jewish Encyclopedia, Dostupno na: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10196-luther-martin> , [pristupljeno 11. 08. 2019].
- "Jews, the Reformation and the Counter-Reformation", Early Modern Jewish History, Center for Online Judaic Studies, <http://jewishhistory.research.wesleyan.edu/ii-cultural-trends/6-jews-the-reformation-and-the-counter-reformation/> , [pristupljeno 14. 08. 2019].
- Deutsch, Gotthard and Jacobs, Joseph. "The Popes", Jewish Encyclopedia, Dostupno na: <http://jewishencyclopedia.com/articles/12273-popes-the> , [pristupljeno 14. 08. 2019].
- "Translation: Nuremberg Race Laws". Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/nuremberg-laws> [pristupljeno 08. 01. 2020].
- Pfister, Gertrud. "Gretel Bergmann.", Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia. 27 February 2009. Jewish Women's Archive, Dostupno na: <https://jwa.org/encyclopedia/article/bergmann-gretel> , [pristupljeno 21. 02. 2020].
- "Kristallnacht", Holocaust Encyclopedia. United States Holocaust Memorial Museum, <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kristallnacht> , [pristupljeno 23. 09. 2020].
- "Germany's Day of Wrecking and Looting", Manchester Guardian, 11 novembar 1938., <https://www.theguardian.com/theguardian/from-the-archive-blog/2013/nov/08/kristallnacht-guardian-archive-1938> , [pristupljeno 24. 09. 2020].